

Erfgoed
als vaste
waarde voor
de toekomst

DEAL!

ERF
GOED
DEAL

Rijksbouwmeester Floris Alkemade
over de grote transitieopgaven:
**'De veranderingen zullen ons
leven enorm veraangenamen'**

Uitgelicht: **De zes projecten uit de
tweede ronde van de Erfgoed Deal**

**De emancipatie van droogmakerij
Haarlemmermeer**

Fotoreportage: **Verleden krijgt
toekomst in Nagele**

DEAL! Erfgoed als vaste waarde voor de toekomst is een uitgave van het programmabureau Erfgoed Deal. DEAL! verschijnt twee keer per jaar.
Nummer 2 – voorjaar 2021

Hoofdredactie

Marjorie Verhoek

Redactieteam

Jephta Dullaart, Tirzah Schnater,
Sabine van de Walle

Eindredactie

Maarten Ettema

Overige medewerkers

Simon van den Bergh, Hans Bleumink,
Arno Borsboom, Joks Janssen, Marieke
Kalverboer-Gabriëlse, Aditi Kho, Isabel
van Lent, Patricia van Ling, Riet Meijer,
Tom van Nouhuys, Maurits van Putten,
Edwin Raap, Halde van Rijn, Elyze
Storm-Smeets, Jennemie Stoelhorst,
Kees van Stralen, Merel Uildriks,
in6oseconds

Ontwerp en vormgeving

Els Zweerink

Coverfoto

Els Zweerink

Druk

Drukkerij de Bij, Amsterdam

De productie van dit magazine is
CO₂-neutraal uitgevoerd.

DEAL! Erfgoed als vaste waarde voor de toekomst is een magazine voor medewerkers en bestuurders van gemeenten en provincies en voor alle medewerkers en bestuurders van de partners van de Erfgoed Deal. Dit magazine biedt inspiratie voor ruimtelijke opgaven waar erfgoed, klimaat, duurzaamheid en stedelijke ontwikkeling samenkomen. DEAL! staat daarbij voor samenwerking, verbinding, daadkracht en optimisme.

Programma Erfgoed Deal

In de Erfgoed Deal worden afspraken gemaakt over het behoud en het gebruik van erfgoed bij de grote ruimtelijke opgaven van dit moment: energietransitie en verduurzaming, klimaatadaptatie en stedelijke groei en krimp. Zo kunnen oude landschapsstructuren leidend zijn bij de inrichting van beekdalen om water vast te houden en kunnen historische zichtlijnen een belangrijk uitgangspunt zijn bij hoogbouwvisies. Door aansprekende initiatieven en projecten vanuit de Erfgoed Deal financieel te ondersteunen en bij elkaar te brengen in een uitvoeringsprogramma werken we samen met onze partners aan een betere en mooiere leefomgeving waarin ons verleden nog herkenbaar is. Het kabinet heeft zo miljoen euro vrijgemaakt om de rol van erfgoed bij ruimtelijke opgaven te versterken. Provincies en gemeenten verdubbelen dit bedrag. Zij kunnen tijdens de looptijd van het programma – van 2019 tot eind 2022 – projecten aanmelden bij het programmabureau. De stuurgroep van de Erfgoed Deal, onder leiding van Michiel Scheffer, bepaalt aan welke projecten een bijdrage wordt toegekend.

De partners van de Erfgoed Deal

Ministerie van Onderwijs, Cultuur en
Wetenschap
Ministerie van Binnenlandse Zaken en
Koninkrijksrelaties
Ministerie van Infrastructuur en Waterstaat
Ministerie van Landbouw, Natuur en
Voedselkwaliteit
Interprovinciaal Overleg
Vereniging van Nederlandse Gemeenten
Federatie Grote Monumentengemeenten
Federatie Instandhouding Monumenten
Natuurmonumenten
Staatsbosbeheer
LandschappenNL
Rijksvastgoedbedrijf
Federatie Ruimtelijke kwaliteit

Smallepad 5 | 3811 MG | Amersfoort
Postbus 1600 | 3800 BP | Amersfoort
T: 033 421 7 421
erfgoeddeal@cultureelerfgoed.nl
www.erfgoeddeal.nl

DEAL! is een gratis uitgave van het programmabureau Erfgoed Deal.
Wil je DEAL! ontvangen?
Stuur dan je adresgegevens naar
erfgoeddeal@cultureelerfgoed.nl.

- 12 | **‘De veranderingen zullen ons leven enorm veraangenamen’**
 Interview met rijksbouwmeester Floris Alkemade over de grote transitieopgaven | *Merel Uildriks*

- 36 | **Zonnepanelen voor een aardkundig monument**
 Project Meester van der Heijdegroeve, Zeeland

- 44 | **‘We willen van krimp een kans en een kracht maken’**
 Project Waddenkust K(l)eigoed!

- 78 | **Geen verplicht nummertje**
 Column Elyze Storms-Smeets

- 08 | **Kortom**
- 10 | **Het water komt ... niet**
 Column Joks Janssen
- 18 | **De emancipatie van een droogmakerij**
 Hoe de Haarlemmermeerpolder van woest productielandschap een cultuurhistorische parel werd | *Isabel van Lent*
- 22 | **DE PROJECTEN UIT HET ERFGOED DEAL-PROGRAMMA (TWEDE SERIE)**
- 24 | Klimaatbestendige kastelen, buitenplaatsen en landgoederen
- 28 | Watermolenlandschappen en klimaatadaptatie – Noord-Brabant
- 32 | Campagne Kusten van het IJsselmeer
- 36 | Meester van der Heijdegroeve – Nieuw-Namen, Zeeland
- 40 | Forteiland Pampus
- 44 | Waddenkust K(l)eigoed!
- 48 | **Terug naar Nagele**
 Fotoreportage door Els Zweerink. Tekst *Tirzah Schnater*
- 60 | **Passen en meten in de Gelderse energietransitie**
 Hoe plaats je windturbines en zonnenvelden in het landschap?
 | *Simon van den Berg*
- 64 | **De boer van de toekomst bestaat al**
 Recensie van het boek ‘Boer doet leven – Portretten van landschapsboeren’ | *Edwin Raap*
- 68 | **Samenleving uit balans**
 Een beeldverslag van Maurits van Putten van een Erfgoed Deal-webinar over verduurzaming
- 70 | **‘Zie erfgoed als mogelijkheid voor gebiedsontwikkeling’**
 Interview met Sylvia Pijnenborg van erfgoedontwikkelaar BOEi over herbestemmen in coronatijd | *Tirzah Schnater*
- 74 | **‘Door de droogte gingen hier oude eiken dood’**
 Vijf vragen aan landgoed- en boswachter Joris Hellevoort
 | *Tirzah Schnater*

Foto cover: **Karwijhof, Nagele**
 | Foto **Els Zweerink**

Vooruit is terug

Voor u ligt alweer de tweede DEAL! Na de eerste, enthousiast ontvangen editie van vorig jaar, vragen wij met dit nummer opnieuw aandacht voor de omvangrijke transitie in onze leefomgeving en de rol van erfgoed daarin. Klimaatverandering, veranderingen in de energievoorziening en toenemende druk op de woningmarkt maken dit des te belangrijker. We laten in deze uitgave met verhalen en met onze projecten zien hoe we met elkaar tot mooie en nuttige oplossingen komen.

Zoals in onze strijd tegen extreme droogte, zoetwaterschaarste en verschraling van biodiversiteit. Om ons mee te nemen in deze veranderende rol en aanpak van Nederland als waterland schreef Joks Janssen voor ons een pakkende column waarin hij Rutger Bregman uitnodigt opnieuw een brief te schrijven aan alle Nederlanders met de titel 'Het water komt niet!' Joks' motto: 'De weg vooruit is de weg terug'.

Dit sluit helemaal aan bij wat de afscheidnemend rijksbouwmeester Floris Alkemada in zijn interview zo treffend onder woorden weet te brengen: 'In het geheugen van het landschap liggen systemen verborgen die we perfect kunnen gebruiken voor de vragen van deze tijd.' Welke rol erfgoed en deze verloren systemen kunnen spelen in de oplossing van deze problematiek laten de projecten in het projectenkatern goed zien. Zoals het project Watermolenlandschap, waar de oude historische watermolenlandschappen worden ingezet om het stroomgebied van de Dommel een klimaatbuuste inrichting te geven. Dat erfgoed vraagt om samenwerking blijkt glashelder in de beeldreportage die Els Zweerink en Tirzah Schnater maakten over Karwijhof. Dit bijzondere hof in Nagele, op het nippertje gered van de sloop door erfgoedvereniging Hendrick de Keyser, is de laatste jaren geheel opgeknapt en verduurzaamd. Verschillende generaties voelen zich daar thuis, zo ook Biser Mirchev en zijn vrouw Lucy, die pas net in het goed geïsoleerde en warme huis in het hof wonen. Zij verbazen zich erover dat alles in Nagele plat is en ze voelen zich erg welkom in deze buurt. De klimaatverandering, energietransitie en verstedelijking gaan ons landschap en ons leven ingrijpend veranderen. Belangen zullen over elkaar heen duikelen. We staan pas aan het begin. Ik hoop dat het ons lukt met velen om erfgoed in te zetten en betekenis aan de plek te geven, met verhalen, kennis en onderzoek. Goede en nuttige oplossingen helpen ons daarbij. Om met Floris' optimisme af te sluiten: 'De veranderingen zullen ons leven enorm veraangenamen.'

Marjorie Verhoek

Kijk terug: webinars Erfgoed Deal

Samen met de ErfgoedAcademie organiseerde het programmabureau Erfgoed Deal vier webinars over 'De betekenis van erfgoed in een veranderend Nederland'. Het eerste webinar had als onderwerp droogte, daarna volgde een online bijeenkomst over de verduurzaming van cultuurhistorisch waardevol corporatiebezit. Het derde kenniswebinar ging over de nieuwe Omgevingswet en wat invoering ervan betekent voor de erfgoedsector. De grote opgaven op het gebied van verduurzaming van onze leefomgeving waren het onderwerp van de afsluitende webinar.

De serie is terug te kijken op de website van de Erfgoed Deal, zoek op 'webinars'. Daar staan ook de verslagen van de bijeenkomsten.

Van waterland naar droogteland

Wetenschapsjournalist René Didde geeft met zijn boek 'Nederland Droogteland' een leerzaam inkijkje in de verandering die Nederland de afgelopen drie decennia heeft ondergaan: van 'waterland' naar 'droogteland'. Was dit tot de droge zomers van 2018 en 2019 voornamelijk een stille verandering, de afgelopen drie jaar krijgt het droogteprobleem de volle aandacht in de media. Met veel praktijkvoorbeelden laat Didde zien welke droogteproblemen er precies optreden in Nederland en ook welke oplossingen er denkbaar zijn. Didde toont zich een optimist: ons technisch vernuft maakt het mogelijk om droogte tegen te gaan. Maar dan moet er aan één belangrijke voorwaarde worden voldaan: niet langer beslist de gebruiker hoe hoog het waterpeil moet zijn, maar het waterpeil in een bepaald gebied bepaalt welk gebruik er mogelijk is. Dan, belooft de auteur, zullen we zien dat andere grote opgaven kunnen meeliften, zoals een mooie natuur, duurzame landbouw, waterwinning en stedenbouw. Zonder dat veel aandacht uitgaat naar cultureel erfgoed (in het laatste hoofdstuk komt het aan bod) zijn de behandelde onderwerpen – door de vele raakvlakken met ruimtelijke planvorming – ook voor de erfgoedzorg relevant.

René Didde. Nederland Droogteland – Van waterschaarste en bodemdaling tot regentuin en hoogwaterboerderijen. Uitgeverij Lias. € 19,99

Afscheid hoogleraar Erfgoedstudies

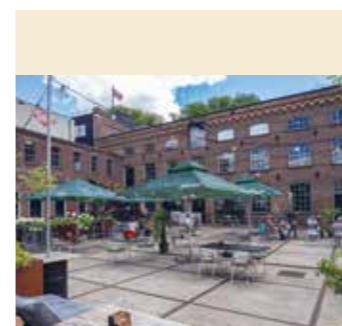
Ter gelegenheid van het afscheid van Hans Renes als historisch-geograaf aan de Universiteit Utrecht en hoogleraar Erfgoedstudies aan de Vrije Universiteit, verscheen dit voorjaar het liber amicorum 'Het landschap beschreven'. Renes heeft veel betekend voor het vakgebied, onder meer bij de totstandkoming van de landschapsbiografie. Dit instrument, dat hij samen met initiatiefnemer Jan Kolen ontwikkelde, geeft erfgoed bij ruimtelijke veranderingen een vaste plek in de beleidsafweging. Het verschaft inzicht in de ontstaansgeschiedenis van het landschap om daar aanknopingspunten in te vinden voor toekomstige ontwikkelingen. Uit de bijdragen van 32 auteurs blijkt hoe breed het werkkterrein van de historische geografie eigenlijk is. Voor iedereen die geïnteresseerd is in geschiedenis van dorpen en steden, in het landschap als erfgoed en in historische infrastructuur heeft dit boek wat te bieden. De bundel leest als een lange reeks van korte reisjes naar bijzondere en waardevolle plekken in binnen- en buitenland.

Het landschap beschreven – Historisch-geografische opstellen voor Hans Renes. Uitgeverij Verloren. €29,-

Kennisbank Herbestemmen

Ter gelegenheid van het 25-jarig jubileum maakte erfgoedontwikkelaar BOEi samen met Stichting Kennis Gebiedsontwikkeling een meta-analyse van wetenschappelijke studies over restauratie en herbestemming. Doel was argumentatie te verzamelen voor erfgoedorganisaties, overheden en andere geïnteresseerden, omdat herbestemming nog altijd niet voor iedereen vanzelfsprekend is. Het resultaat is de Kennisbank Herbestemmen, waarin de wetenschappelijk onderbouwde argumenten thematisch zijn gerangschikt.

Kijk op www.boei.nl/kennisbank/

DRU-fabriek in Uift | Foto BOEi / Jan van Dalen

Droogte in Blauwe Kamer

Met dit dossier wil het tijdschrift voor landschapsarchitectuur en stedenbouw structuur aanbrengen in de kennis over droogte. Er zijn immers al goede voorbeelden beschikbaar van maatregelen en inrichtingsprincipes die terugrijpen op het rijke verleden van het Nederlandse waterbeheer en de landschapsinrichting. Zoals het Erfgoed Deal-project Stadspark Weert (ook besproken in DEAL! nummer 1) waar cultuurhistorie een belangrijke rol speelt in de aanpak van de droogteproblematiek. Het verleden vormt ook een rode draad in de droogteaanpak van de Baakse Beek in de Achterhoek. *Blauwe Kamer* kijkt daarbij voorbij de uitvoeringspraktijk en stelt ook de vraag welke maatschappijvisies en politieke besluiten ten grondslag moeten liggen aan die herinrichting van het landschap. Zo wordt de droogte aangegrepen om fundamentele kwesties te verkennen: welke vormen van landbouw zijn passend, hoe zien we natuur en wat mogen we van een droger landschap verwachten?

Inspiratie van de Landschapstriënnale

In april vond voor de vijfde keer de Landschapstriënnale plaats. Het Van Gogh Nationaal Park in Brabant was de gastheer van het ditmaal grotendeels digitale evenement. Er stonden diverse webinars op de agenda over de landschappelijke opgaven voor Nederland. De Landschapstriënnale 2021 sloot af met een discussie over hoe de conclusies uit de webinars ingezet kunnen worden voor de ontwikkeling van het landschap in Nederland. Het terugkijken waard vanuit erfgoedperspectief, zijn de zogeheten 'landschapslaboratoria' over de 'Zuiderwaterlinie – Erfgoed als inspiratiebron voor gebiedsontwikkeling' en 'Onze Energie Ons Landschap' over de impact van de energietransitie op het landschap.

De webinars zijn te vinden op landschapstriennale.com.

Nieuwe podcasts 'Verborgen in het volle zicht'

Podcastmaker Simon Heijmans trekt er in opdracht van het programmabureau opnieuw op uit om enkele Erfgoed Deal-projecten te bezoeken. Heijmans onderzoekt welke veranderingen er op deze plekken plaatsvinden als gevolg van klimaatverandering, verduurzaming en energietransitie. Zo wandelt hij met een boswachter over landgoederen op de Utrechtse Heuvelrug, gaat hij in gesprek met watermolenaars over het bufferen van water tegen hittestress en bezoekt hij het Forteiland Pampus dat weer net als vroeger zijn eigen schone energie wil opwekken.

Te beluisteren via erfgoeddeal-podbean.com, de bekende podcast-apps en Spotify.

Volg de Erfgoed Deal op sociale media
Twitter @ErfgoedD
LinkedIn Erfgoed Deal
Instagram @ErfgoedDeal

Het water komt ... niet

'Het water komt.' In zijn veelgelezen brief aan alle Nederlanders probeert Rutger Bregman de eeuwenoude strijd van de Nederlanders tegen het water nieuw leven in te blazen. Vanwege de opwarmende aarde en de daardoor stijgende zeespiegel is dat hard nodig. Met de cultuurhistorische hulp van Johan van Veen, grondlegger van het fameuze Deltaplan, wil Bregman de geesten rijp maken voor hernieuwde actie. De strijd tegen het wassende water is een bindende factor in het verhaal dat Nederland over zichzelf vertelt. Wereldwijd staan we niet voor niets bekend om onze innovatieve waterwerken, waarvan we er vele, zoals het Woudagemaal en de Afsluitdijk, koesteren als nationaal erfgoed.

Maar het verhaal begint te knellen. Want door klimaatverandering kampen we niet alleen met hoge rivierwaterstanden en een stijgende zeespiegel, maar ook met langere perioden van droogte en zoetwatertekorten.

Na drie extreem droge zomers beginnen we in te zien dat droogte een ongekend groot probleem is in onze delta. Hoewel Nederland op jaarbasis nog altijd een neerslagoverschot heeft, is het meeste water dat in natte periodes valt niet meer beschikbaar in tijden van droogte. Dat heeft alles te maken met ons watersysteem dat is ingericht op het zo snel mogelijk afvoeren van water, niet op het vasthouden ervan. Vooral op de hoge zandgronden in het oosten en zuiden van ons land wordt dat gevoeld. Daar is door de afwezigheid van grotere rivieren de zoetwatervoorziening volledig afhankelijk van neerslag. Elke druppel die valt en het gebied verlaat, krijg je niet meer terug.

Beelden van dorre akkers, afstervende bossen en lege beken en vennen kleuren in toenemende mate het beeld van hoog Nederland. Het zandlandschap wordt als een spons uitgeknepen. We lopen tegen de grenzen van het bestaande watersysteem aan. Drinkwaterbedrijven manen tot zuinigheid en waterschapsbestuurders stellen massale grondwateronttrekkingen door landbouw en industrie ter discussie. Er zijn nieuwe keuzes nodig op het vlak van waterbeschikbaarheid, waterverdeling en waterafvoer. Dat is niet alleen een technisch-hydrologische, maar ook maatschappelijke opgave. Onze hele ruimtelijke ordening is ermee verbonden. De eerste (kleine) stappen richting oplossingen worden gezet, om nog meer schade en overlast door droogte te beperken. Maar gemakkelijk is dat niet. In een land dat zijn zelfbeeld baseert op een overvloed van water, is de switch naar schaarste niet zomaar gemaakt. Want van wie is het droogteprobleem eigenlijk? Hoe verdelen we de pijn van het watertekort? En hoe mobiliseren we collectieve actie vóór in plaats van tegen het water? Waar we in de strijd tegen het water kunnen putten uit een rijk arsenaal aan verhalen dat in ons collectief geheugen is gegrift, is de strijd vóór water veel minder cultuurhistorisch geladen. Hier geen Johan van Veen met zijn Deltawerken.

Willen we de droogteproblematiek net zo voortvarend aanpakken als de strijd tegen zeespiegelstijging, dan zijn verbindende verhalen nodig, die wortelen in historische grond. Misschien kan de erfgoedsector helpen om die verhalen boven tafel te krijgen. Kunnen we daarna Rutger Bregman vragen om een vervolg op zijn brief aan alle Nederlanders te schrijven. De werktitel staat al vast. 'Het water komt niet!'

Joks Janssen is Professor of Practice 'Brede welvaart in de regio' aan Tilburg University en senior adviseur-onderzoeker bij kennisinstituut Het PON & Telos.

Bij Nieuwerbrug aan den Rijn worden tijdens periodes van hitte en droogte de dijken gespreid om scheuren te voorkomen. | Foto Robin Utrecht, ANP

Rijksbouwmeester Floris Alkemade over de kansen die de transitieopgaven bieden

‘De veranderingen zullen ons leven enorm veraangename

Floris Alkemade – bejubeld om zijn tomeloze optimisme – zou eigenlijk vorig jaar al stoppen als rijksbouwmeester, maar vanwege de coronacrisis vroeg de minister hem om een jaar langer aan te blijven. Bij hem thuis aan de keukentafel in het Brabantse dorp Sint-Oedenrode spreken we Alkemade over de corona-epidemie en over de actuele ruimtelijke vraagstukken. ‘Voor de grote opgaven van deze tijd kunnen we perfect de systemen gebruiken die verborgen liggen in het geheugen van het landschap.’

Het dringende geluid van de deurbel verradt het verleden van een dokterspraktijk. Beide ouders van Floris Alkemade woonden en werkten hier als huisarts. Alkemade en zijn gezin zijn nu de bewoners van dit pand, dat inmiddels een rijksmonument is. Zijn dochters vormen de vierde generatie. Tijdens de eerste golf van de pandemie werd hun dorp zwaar getroffen.

‘Het waren bureaus, vrienden – vooral van mijn ouders’ generatie – die overleden. De dreiging van het virus was hier heel zichtbaar. Die periode had een enorm grimmig karakter. Maar ik vond het ook een veelbetekenende tijd omdat er zoveel vanzelfsprekendheden verdwenen. We gingen vuilnismannen en onderwijzers meer waarderen. Ook de combinatie van wonen en werken voelde ineens heel anders.’

Duwtje in de rug

Terwijl werkend Nederland ploeterde om zich het onlinevergaderen eigen te maken deed de rijksbouwmeester een aantal verrijkende inzichten op: ‘Het besef dat we minder hoefden te reizen was revolutionair. Ik hoorde mensen zeggen: vroeger stapte ik in de auto en nu regel ik het net zo gemakkelijk vanuit huis. De mogelijkheden van dit soort technologische alternatieven zijn in een stroomversnelling gekomen.’

Zo kreeg de trek uit de stad een duwtje in de rug. ‘Zeker in Nederland maakt het voor je werk nu niet meer uit waar je precies zit. Voor het geld van een woning in de Jordaan leef je als een vorst op het platteland. Door

alle technologische verbindingen is het logisch om op een hele andere manier naar de kaart van Nederland te kijken.’

Alkemade ziet door de pandemie kansen voor rijksambtenaren om meer samen te werken met regionale collega’s. ‘Ik ben een scenario aan het uitwerken om Haagse ambtenaren niet voltijds terug te laten keren naar Den Haag. We kunnen op fietsafstand werkplekken maken waar rijksambtenaren samenwerken met gemeenteambtenaren en provinciale ambtenaren. Er zijn veel leegstaande winkels en kantoorpanden die hiervoor gebruikt kunnen worden. Zo staat ons gemeentehuis hier in Sint-Oedenrode leeg na de fusie met twee andere gemeenten. Als Den Haag niet alleen in Den Haag zit dan krijg je een hele andere bestuurscultuur. Dat zou prachtig zijn als blijvend positief effect van deze crisis.’

Lang vervlogen tijden

Alkemade zelf koos al lang geleden eieren voor zijn geld. Toen hij in de jaren negentig de mogelijkheid kreeg om zijn geboortehuis in Sint-Oedenrode over te nemen, twijfelde hij geen moment. ‘Ik woonde in Rotterdam en werkte samen met Rem Koolhaas. Mijn broers en zussen wilden dat het huis van mijn ouders in de familie zou blijven, maar zij vonden het te groot en te moeilijk. Ze zeiden: neem jij het maar want jij bent de architect. Ik wilde dat graag, want ik ben hier opgegroeid. Brabanders zijn honkvast, ik heb hier nog veel vrienden. Bovendien ligt Sint-Oedenrode voor mij heel centraal. Ik had verschillende projecten in Rotterdam,

Wie is Floris Alkemade?

Floris Alkemade (1961) is architect en stedelijk ontwerper. Na zijn afstuderen bij Rem Koolhaas aan de TU Delft was hij achttien jaar lang verbonden aan het bureau OMA. Sinds september 2015 is Alkemade rijksbouwmeester. Hij combineert die functie met zijn werk voor zijn bureaus FAA en BAU – opererend vanuit Nederland en Frankrijk – en zijn docentschap aan de Academie van Bouwkunst in Amsterdam. Alkemade was ook curator van de Internationale Architectuur Biennale Rotterdam in 2018.

Floris Alkemade voor een leegstaande kerk in Sint-Oedenrode.
| Foto Werry Crone

‘We zijn verwend. Iedere impuls beantwoorden we door hem in te typen bij bol.com’

Lille, Essen en Parijs. Voor mij is juist de Randstad decentraal – het midden van mijn wereld was en is nog steeds dit dorp. Ik vind het heerlijk dat ik hiér kan wonen én een bureau in Parijs kan hebben.’

Als je het statige rijksmonument binnenwandelt, ontbreekt verrassend genoeg de hand van een gerenommeerde architect. De woning ademt nostalgie. Het behang is antiek, de bedsteden zijn intact en de schrootjes aan de wand komen uit lang vervlogen tijden. Daar zit, zoals valt te verwachten bij de rijksbouwmeester, een gedachte achter. ‘Ik wil het huis aan het woord laten. Het is gebouwd voordat er elektriciteit was, je kan zien dat de leidingen er later zijn opgeplakt. Het geeft me het besef dat dingen komen en gaan, net als het gas dat weer uit onze huizen zal verdwijnen. We verwarmen één of twee kamers en de rest niet. Ik krijg gasten die vragen: hoe kan je zo wonen? Het gevoel van ontbering dat dit huis af en toe oplevert is ondenkbaar geworden. Ik wil dat graag voelen. Waarom vinden we het zo vanzelfsprekend dat het overal in huis twintig graden is?’

Ontwerpkracht

Alkemade publiceerde vorig jaar het essay ‘De toekomst van Nederland’. waarin hij beschrijft hoe we van richting moeten veranderen om de grote opgaven van deze tijd aan te gaan. Onze generatie geniet een ongekende welvaart en dat betekent dat er veel op het spel staat. We worden omgeven door zoveel luxe dat iedere verandering allereerst een bedreiging lijkt te vormen. ‘Er zit een verwendheid in ons. Iedere impuls wordt meteen beantwoord door het in te typen bij bol.com. Het gevoel dat iedere oplossing de vorm van een toevoeging moet krijgen; dat moet eruit. Voor een ander waardebesef hebben we ontwerpkracht en verbeeldingskracht nodig als bron. Kunstenaars, ontwerpers en wetenschappers hebben het vermogen om een toekomst te bedenken waarnaar we kunnen verlangen. Die veranderingen zullen ons leven enorm veraangenamen.’

Zo daagt de rijksbouwmeester, samen met de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, ontwerpers uit in een prijsvraag om negen topkerken te verduurzamen. Ontwerpers kunnen op die manier de relevantie van hun ontwerpkracht laten zien. ‘Het mooie bij de bouw van die topkerken is dat ze in alles het sublieme verzamelden dat toen voorhanden was: de beste kennis, de beste architect en de beste materialen. De

Het geheugen van het landschap, fossiele wadgeulen bij IJzendijke in Zeeland. | Foto Paul Paris

energietransitie zien we vaak als een technische vraag die we kunnen beantwoorden met zonnepanelen en isoleren. Daarbij denk ik regelmatig: het ziet er gewoon niet uit. Er mag nog best wat aan ontworpen worden zodat het beter in de architectuur past. De sublieme kwaliteit van die kerken kan ons inspireren om sublieme ontwerpen van duurzaamheid te bedenken.’ Het gaat Alkemade ook om een verandering in bouwcultuur. Erfgoed en ontwerpers wijzen ons de weg. ‘Hoe mooi zou het zijn als je vanuit monumentale kerken en gebouwen tot inzichten komt waar iedereen profijt van heeft. Niet de kerk heeft het koud, maar de mensen hebben het koud. Als we nou eens, in plaats van overal gebouwen te verwarmen, meubilair ontwerpen dat comfortabel is en warmte geeft – dat je alleen heel lokaal verwarmt waardoor we met een fractie van de energie toekunnen.’

Geheugen van het landschap

We kunnen veel leren van het erfgoed, want daarin zit een verfijning en intelligentie die we nu goed kunnen gebruiken. ‘De kracht, kennis en logica van erfgoed was op een gegeven moment veel minder vanzelfsprekend om in te zetten. We konden bouwen wat en waar we maar wilden; we zetten gewoon pompen neer. Maar als we het over woningbouw hebben, dan moeten we het ook hebben over klimaatadaptatie, hittestress, vereenzaming en de afname van de biodiversiteit. Voor de opgaven van deze tijd kunnen we perfect de systemen gebruiken die verborgen liggen in het geheugen van het landschap. Je kunt zo de verfijning weer terugbrengen in de landschappelijke structuren. En dat doe je niet uit nostalgie maar omdat ze een antwoord bieden.’

Dat erfgoed waardevolle inzichten kan geven blijkt uit het

speurwerk van een groep oudere vrijwilligers uit Sint-Oedenrode. ‘De provincie Brabant was vroeger zeiknat. Slechts een paar procent was bruikbaar en op die zandruggen, daar woonden de mensen. Daartussen was het een zompig moeras. In de archieven ontdekten de vrijwilligers in het landschap een middeleeuwse structuur van de waterhuishouding. In de middeleeuwen gebruikten de burgers – heel slim en pragmatisch – ieder hoogteverschil. Het is fascinerend om te zien dat iedere straat een logica heeft die je begrijpt als je die structuur herkent. Klimaatverandering veroorzaakt enerzijds piekbelasting van het regenwater en anderzijds verdrogingsproblematiek, en dat vraagt om de intelligentie die we in de middeleeuwen als vanzelfsprekend gebruikten. We kunnen net als destijds met watermolens water afremmen, met sluizen gebieden onder laten lopen en wanneer nodig het water vasthouden.’

Precieze kennis

Het vrijwilligersproject laat behalve de waarde van erfgoed nog iets anders zien: het belang van betrokken ouderen. De vergrijzing is een luxe, stelt Alkemade. ‘Wij hebben de neiging om vergrijzing als een probleem te beschouwen. Maar in senioren schuilt een prachtige kracht, ze zijn vaak betrokken en hebben veel tijd. We zullen al onze woonwijken moeten verduurzamen, bijna acht miljoen woningen. We gaan van het gas af en we moeten de energietransitie combineren met klimaatadaptatie. Daarvoor is

De Spoordonkse Watermolen, vlak bij Oirschot (Noord-Brabant).

‘We moeten de langere termijn voor ogen houden – daar ligt echt een rol voor de overheid’

hele precieze kennis van de wijken nodig, het is allemaal maatwerk. We gaan het niet redden met alleen onze overheidsinstanties. Ik heb het idee dat de vergrijzing ons daarbij enorm kan helpen. We moeten kijken naar de opleidingsmogelijkheden voor ouderen. Als twee procent van deze groep zich kan inzetten om Nederland te verduurzamen dan zou dat al fantastisch zijn.’

Sabbatical

In september eindigt zijn termijn als rijksbouwmeester. Alkemade ziet de toekomst zonnig tegemoet. ‘De kwaliteit van leven en de landschappelijke kwaliteit zullen toenemen. Wees dus niet bang voor verandering, want we gaan daar enorm van profiteren. Ik heb geprobeerd dat verhaal te vertellen tijdens mijn termijn als rijksbouwmeester. De vernieuwing die we doormaken zit deels in de intelligentie van de historische systemen. Erfgoedwaarden, ecologie, klimaat en energie kunnen prachtig bij elkaar komen. Als we maar, anders dan de markt of de politiek, de effecten op de langere termijn voor ogen houden. Daar is dus echt een rol voor de overheid weggelegd.’

Alkemade streeft naar een sabbatical van ten minste een week. Of dat gaat lukken is de vraag. Hij heeft al veel aanbiedingen gekregen. ‘Toen ik destijds de vraag kreeg om rijksbouwmeester te worden, dacht ik dat dat niks voor mij zou zijn. Ik was bang voor een vergadercircuit van eindeloos koffieroeien zonder iets gedaan te krijgen. Maar dat vond ik een te gemakkelijk excuus. Ik ben in mijn jeugd mijn dienstplicht al na een paar dagen ontvlucht dus ik moest eigenlijk nog iets doen voor het land. Het rijksbouwmeesterschap vond ik binnen een week al ontzettend leuk; ik kon heel veel zelf agenderen en ik had een atelier met allerlei uitermate betrokken medewerkers. Het is een positie waar je ontzettend veel mee kunt. En ik heb het met heel veel plezier gedaan. Ik wil nog geen spoor uitzetten voor de volgende stap. Dat zou me benauwen. Ik probeer nog de illusie van onzekerheid in mijn leven te houden. Dat is een heel aangenaam gevoel.’

Merel Uildriks is freelance tekstschrijver.

Grootschalige nieuwbouw in de Merwedekanaalzone in Utrecht. Dit is project Wilhelminawerf op het oude Eneco-terrein, een wooncomplex met binnenhaven naast drie monumentale schoorstenen. | Foto Tirzah Schnater

Haarlemmermeerpolder: van woest productie-landschap naar cultuurhistorische parel

De emancipatie van een droogmakerij

De droogmaking van het Haarlemmeer in 1852 leidde tot een sober, doelmatig en grootschalig landschap, dat lange tijd werd ondergewaardeerd. Anderhalve eeuw later is het de hoogste tijd voor een heroverweging. De gemeente zet nu de rijke cultuurhistorie van de Ringvaart en de Ringdijk in als troef voor nieuwe ontwikkelingen.

In de Haarlemmermeerpolder was lange tijd weinig oog voor cultuurhistorie. De polder werd vanuit een utilitaire behoefte ingericht en kreeg de ondankbare rol van overloopgebied van de Randstad. Aan de Ringvaart is dit goed zichtbaar. Hier ligt de gemeentegrens en komen de ruimteclaims van twee kanten – denk aan een uitdijend Schiphol, distributie- en datacentra, ruimte voor energietransitie en wezensvreemde catalogus-notariswoningen. Ruimtelijke kwaliteit was niet altijd een prioriteit, misschien wel door de hardnekkige overtuiging dat er aan de Haarlemmeer weinig te verpesten viel. Zo dreigde het historisch gegroeide imago van ‘mislukte polder’ een selffulfilling prophecy te worden.

Daar lijkt nu verandering in te komen. De gemeente Haarlemmeer liet een cultuurhistorisch onderzoek doen als vertrekpunt voor een beeldkwaliteitsplan en ontwikkelprincipes voor de Ringvaart en Ringdijk. In het voorjaar van 2019 werd onderzoeksbureau SteenhuisMeurs ingeschakeld om een cultuurhistorische waardestelling te maken. Aanleiding was het voornemen om de Ringvaart en de Ringdijk tot erfgoed aan te wijzen.

Karige polder

In tegenstelling tot de zeventiende-eeuwse droogmakerijen was de drooglegging van het Haarlemmeer een staatsonderneming, net als de latere twintigste-eeuwse droogmakerijen. De verregaande overheidsbemoeienis met de eerste bewoners van de Zuiderzeepolders is direct te herleiden op het trauma van de Haarlemmeer, waar de eerste generatie kolonisten juist volledig aan haar lot werd overgelaten.

Henri ter Veen bracht in 1925 in zijn boek ‘De Haarlemmeer als kolonisatiegebied. Proeve eener sociaal-geographische monographie’ pijnlijk in beeld hoe de eerste pioniers onder bittere leefomstandigheden moesten zien te overleven. Er was geen staatszorg op het gebied van huisvesting en gezondheidszorg. Kroegen waren er daarentegen wel: één op elke twaalf gezinnen. Het wijdverbreide

De damsluis bij Vijfhuizen, onderdeel van Stelling van Amsterdam. | Foto SteenhuisMeurs

Tijdens een fietstocht over de dijk kom je continu nieuwe werelden en veranderende landschappen tegen

alcoholmisbruik leidde tot nog grotere armoede. Moeraskoorts, malaria, tyfus en cholera tierden er welig. Het verkavelingsplan van de gloednieuwe Haarlemmermeerpolder was het resultaat van een moeizaam compromis tussen defensie, waterstaat en landbouw en een structureel tekort aan geld. De karig ingerichte polder groeide omstreeks 1870 uit tot een symbool van de verdwijnende natuur in Nederland, een sentiment dat werd aangewakkerd door de toenemende industrialisatie, zo laat architectuurhistoricus Ed Taverne zien in ‘Het betwiste landschap van de Haarlemmeer’ (2006).

Zestig kilometer erfgoed

Tegenwoordig stelt de gemeente Haarlemmeer zich als opdrachtgever van het cultuurhistorisch onderzoek progressiever op dan een traditionele monumentengemeente zou doen. Het belangrijkste uitgangspunt was om het erfgoed aan de zestig kilometer lange Ringdijk beter beleefbaar te maken en daarmee bewustwording te creëren van de rijke historie die zich aan de rand van de polder heeft afgespeeld.

Waaruit bestaat de identiteit van de Ringdijk en welke objecten en landschappen zijn onontbeerlijk voor deze identiteit? Om daar grip op te krijgen ging het projectteam van SteenhuisMeurs uitgebreid in gesprek met plaatselijke experts en bewoners. Een klankbordgroep – met experts van onder meer het hoogheemraadschap van Rijnland, Podium voor Architectuur, de Welstand- en erfgoedcommissie en de historische vereniging Meer-Historie – keek kritisch mee met de uitkomsten. Ook konden inwoners meepraten tijdens vijf inloopavonden in verschillende dorpen aan de Ringdijk. Met grote kaarten en historische foto’s van het gebied werden verhalen verteld over het leven aan de dijk, en over de grote verschillen tussen de dijkdorpen. Het onderzoek omvat onder meer een gebiedsbiografie, het overkoepelende verhaal dat alle losse elementen bij elkaar brengt. Denk aan de eerste kolonisten, infrastructuur en verkeer, de bedrijvigheid aan de vaart en de impact van Schiphol. Deze biografie vormde een kapstok voor het vervolg van het onderzoek, de cultuurhistorische waardestelling.

Groene spaties

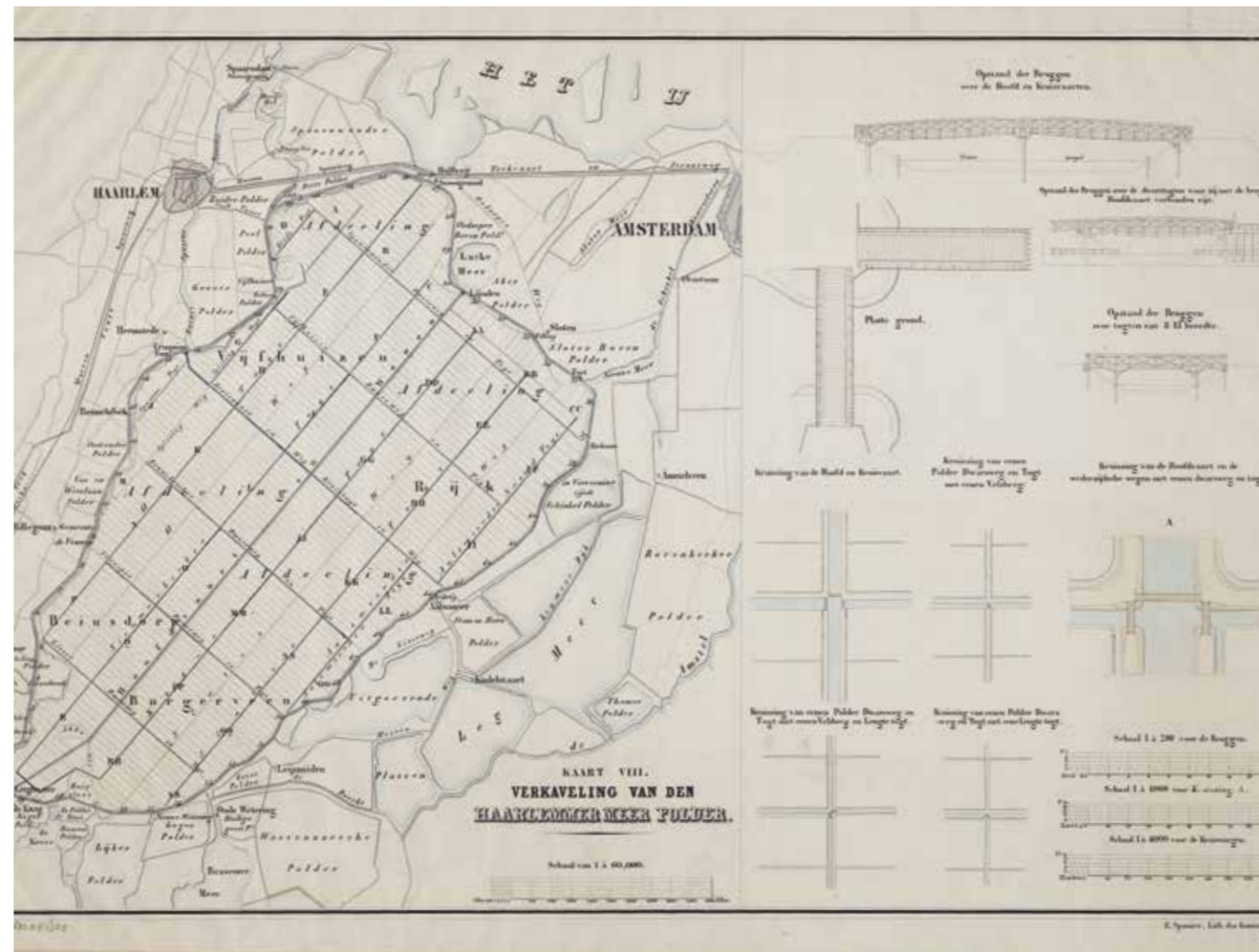
Tijdens een fietstocht over de dijk passeer je een aantal pels, maar het meest in het oog springende erfgoed is toch de Ringdijk zelf. Op de dijk is de droogmakerij het best te ervaren, met het hoge water in de Ringvaart aan de ene kant en de diepte van de polder aan de andere kant. Een bewoner typeerde de dijk als de 'rand van de badkuip'. De hoogteverschillen, het verloop van de dijk en alle bijbehorende waterstaatkundige maatregelen vormen gezamenlijk een kernwaarde van het gebied. Denk ook aan de buiten- en binnenbochten en de stukken oud veenland-schap die in de polder zijn opgenomen om het verloop van de Ringvaart zo recht mogelijk te maken.

Tot halverwege de jaren zeventig woonden meer mensen aan de Ringdijk dan elders in de polder. Er werden oorspronkelijk weliswaar twee dorpen aangelegd – Kruisdorp (Hoofddorp) en Vennepdorp (Nieuw-Vennep) – maar de meeste bewoners vestigden zich langs de Ringvaart. De verklaring is logisch. De eerste decennia nadat de polder in 1852 droogviel was het gebied onbegaanbaar, woest en drassig. De polder werd vanaf de rand in cultuur gebracht. Hoog en droog op de Ringdijk konden de arbeiders zonder te heien een goedkoop huisje bouwen. Zo ontstond een lint van twintig ongeplande dijkdorpen en buurtschappen, op knooppunten van polderwegen en bruggen. De bewoners waren sterk afhankelijk van voorzieningen buiten de polder aan de overkant van de Ringvaart. Er ontstonden dubbeldorpen, zoals Lisserbroek-Lisse, Aalsmeerderbrug-Aalsmeer en Zwanenburg-Halfweg.

De ruimtelijke structuur van deze ongeplande dorpen is uniek en daarom moeten ze als afgebakende ruimtelijke eenheden herkenbaar blijven. Dat geldt ook voor de 'groene spaties' tussen de dorpen. Die zijn van groot belang om het reliëf van de dijk te ervaren, maar ook om je te vergapen aan de spectaculaire vergezichten, die zo kenmerkend zijn voor het landschap van de droogmakerij.

Metropolder

De Haarlemmermeer heeft de afgelopen anderhalve eeuw een immense transformatie ondergaan. In deze gedaante-verandering speelt Schiphol de hoofdrol. Het gebied is een 'metropolder' geworden, een agrarische polder waarin de technologische vooruitgang volop zijn beslag heeft gekregen. Dit leidt tot een rijke ruimtelijke variatie: stedelijkheid, platteland, industrie, de luchthaven, talloze verkeersverbindingen als bruggen, viaducten en het eerste moderne verkeersaqueduct van Nederland bij Roelofarendsveen. Ook had de polder een militaire betekenis als onderdeel van de Stelling van Amster-

Verkeveling van de Haarlemmermeerpolder rond 1843, met plattegronden van kruisingen en opstanden van verschillende typen bruggen. | Collectie Noord-Hollands Archief

Een van de oudste dijkhuisjes bij Huigsloot, met een kenmerkend aflopend profiel. | Foto SteenhuisMeurs

buitenwijk wordt, want juist de combinatie van wonen en werken zit in het karakter van deze polder.

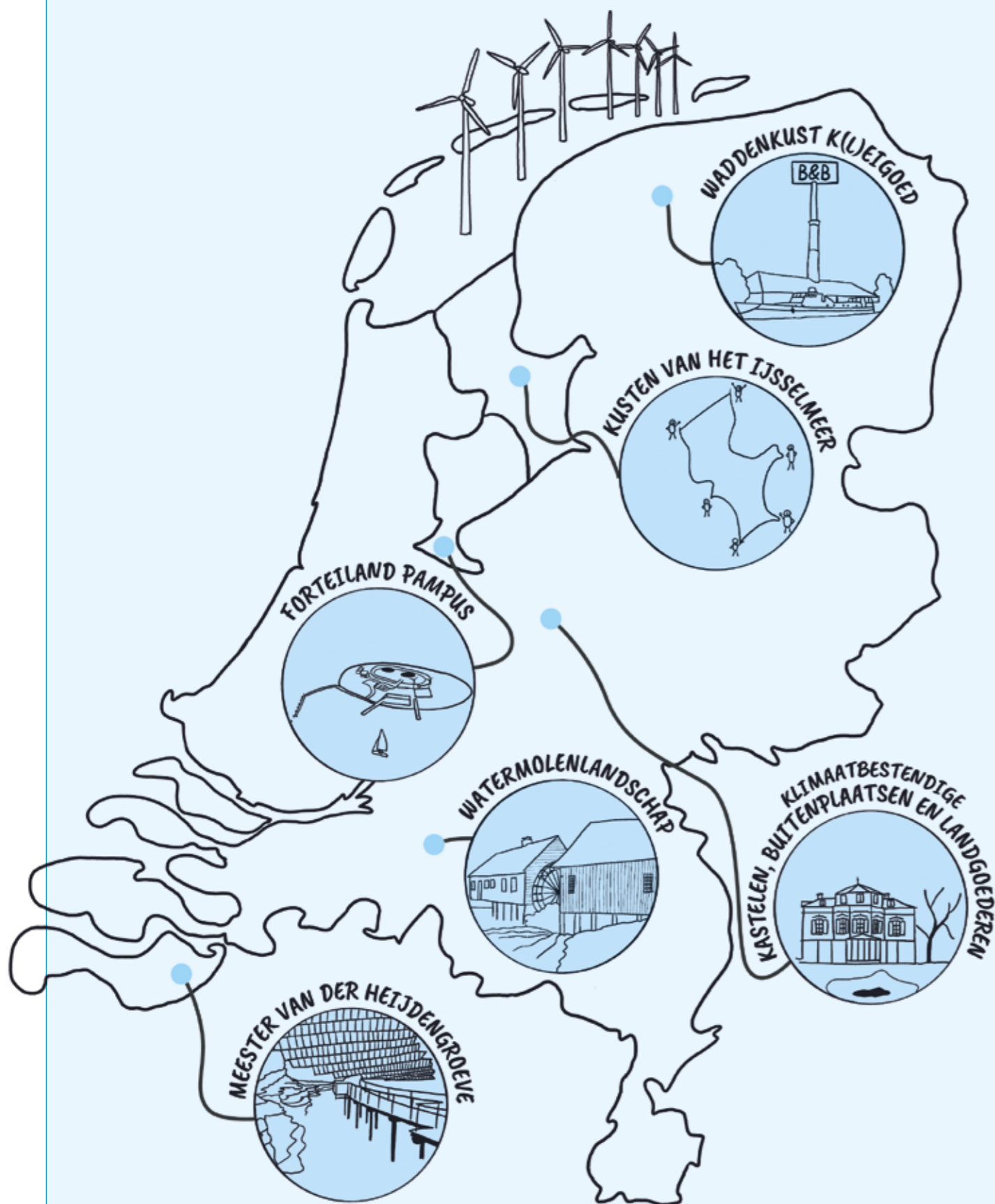
Monumentale portaalkraan

De vijf kernwaarden definiëren de Ringdijk en bieden een leidraad bij de aanwijzing van monumenten. Daarbij geven ze richting aan nieuwe plannen. Ze worden opgenomen in de omgevingsvisie van de Haarlemmermeer, die momenteel in de maak is. De cultuurhistorische waardstelling is daarom geen terugblik, maar een inspiratiedocument voor toekomstige ontwikkelingen. Zo had de wens om het erfgoed van de Ringdijk beleefbaar te maken grote implicaties voor de gemaakte keuzes. Bij de eerste monumentaanaarwijzingen waar de gemeenteraad zich nu over buigt, zitten bijvoorbeeld een arbeidershuisje van het eerste uur in Huigsloot, maar ook de Schipholbrug uit 1936. Opvallende keuzes zijn een bollenschuur in Lisserbroek en een stalen portaalkraan in Cruquius, weliswaar een replica, maar een van de weinige overblijfselen van de industriële bedrijvigheid langs de Ringvaart. Hier is vooral de immateriële waarde relevant. Deze objecten herinneren aan de vroegere industrie en bedrijvigheid. Deze verhaallijn blijft vaak onderbelicht, omdat dit soort industriële relictten in een rap tempo verdwijnt.

Het aanwijzen van de dijk als monument is nog een brug te ver, maar de gemeente onderzoekt wel de mogelijkheden om het dijktaalud beter te beschermen en het kenmerkende profiel in stand te houden. De cultuurhistorische waardstelling vormde de eerste fase in een langer traject. Feddes/Olthof maakte een beeldkwaliteitsplan voor de gehele Ringdijk, aangevuld met ontwikkelprincipes per dorp van de gemeente. Het beeldkwaliteitsplan gaat uit van de verschillende sferen aan de Ringdijk. Daarbij geven het beeldkwaliteitsplan en bijbehorende ontwikkelprincipes onder meer aanbevelingen over de aansluiting van de bebouwing op de dijk, bouwhoogtes en de te koesteren kwaliteiten, waaronder de groene spaties tussen de dorpen. Wie de boeiende geschiedenis van dit gebied onder de loep neemt valt één ding op: de regie vanuit de overheid was vaak ver te zoeken en het landschap vormde zich naar omstandigheden en naar behoefte. Door plannen te maken met cultuurhistorie als basis, zet de gemeente het unieke landschap van de Ringdijk en de Ringvaart in de schijnwerpers en wint hiermee aan zelfbewustzijn.

Isabel van Lent is architectuurhistoricus en werkte in 2019 vanuit SteenhuisMeurs aan de cultuurhistorische waardstelling van de Ringdijk. Het projectteam bestond uit Marinke Steenhuis, Martha Boekestein, Jelle Hetteema, Joël van der Moore, Joke Reichardt en Benjo Zwarteveen.

De projecten uit de tweede ronde van de Erfgoed Deal

Afgelopen najaar is de tweede serie projecten geselecteerd voor ondersteuning door het programma Erfgoed Deal – zes aansprekende voorbeelden waarin erfgoed een sleutelrol speelt bij het aanpakken van grote ruimtelijke opgaven.

De Erfgoed Deal stelt: ‘Vanuit de kracht van het erfgoed dragen we bij aan de realisatie van de transitie en opgaven in de leefomgeving.’ Dit bereiken we door erfgoed als een vaste waarde in ruimtelijke ontwikkelingen te positioneren en daar aansprekende projecten voor te vinden. De complexe opgaven rondom het klimaat, de verduurzaming van Nederland en de grote sociale woningbouwopgave bieden een kans om erfgoed in te zetten om stedelijke en landelijke kwaliteit te winnen. De ambitie is om met deze projecten een trend in te zetten en te tonen dat ondanks alle veranderingen die op ons afkomen en aanpassingen die we daarvoor moeten doen Nederland heel herkenbaar kan blijven.

Het uitbreken van de coronacrisis heeft veel gevraagd van gemeenten en provincies. Maar ook in deze lastige tijd zijn weer projecten aangemeld bij het programmabureau Erfgoed Deal. Samen met de initiatiefnemers is gekeken of de projecten bijdragen aan de ambities rond klimaatadaptatie, duurzaamheid en stedelijke groei en krimp. De stuurgroep van de Erfgoed Deal onder leiding van Michiel Scheffer bepaalt welke projecten in aanmerking komen voor een bijdrage.

Zes aansprekende voorbeelden ontvingen vorig jaar een bijdrage van de Erfgoed Deal. Op de volgende pagina's zetten we deze projecten in de etalage om toekomstige initiatieven te inspireren, zowel binnen als buiten de erfgoedsector. Met ondersteuning en samenwerking op deze projecten ontwikkelen we met elkaar een optimistisch en aantrekkelijk toekomstperspectief waarbij de nadruk ligt op de rol van het verleden in de toekomstige veranderingen in ons landschap.

De zes projecten bevinden zich in verschillende fases van uitvoering. Drie zijn al begonnen met concrete activiteiten. Zo hebben de initiatiefnemers van het project Watermolenlandschap tijdens de Landschapstriënnale (april 2021) ontwerpateliers georganiseerd en is het kennisprogramma voor klimaatbestendige buitenplaatsen en landgoederen van start gegaan met monitoring en proefopnamen op dertig landgoederen. In Friesland zijn de eerste inzendingen voor het project Waddenzee K(l)eigoed inmiddels geselecteerd en zijn dorpsontwikkelmaatschappijen aan de slag gegaan met de opgave.

Andere projecten zijn nog bezig met de voorbereiding, het afronden van de planvorming en het aanvragen van vergunningen. Zo verwacht het Zeeuwse project Meester van der Heijdegroeve in 2021 te starten met de uitvoering van de overkapping en worden op dit moment de plannen voor Forteiland Pampus met verschillende partijen ontwikkeld. In verband met de coronamaatregelen zijn de grotere publieksactiviteiten van de campagne ‘Kusten van het IJsselmeer’ tot na de zomer uitgesteld. Een deel van het programma zal digitaal plaatsvinden.

Marjorie Verhoek, programmaleider Erfgoed Deal.

Met de keuze voor deze projecten ontwikkelen we samen een optimistisch en aantrekkelijk toekomstperspectief

Klimaatbestendige kastelen, historische buitenplaatsen en landgoederen (KBL)

Actie nodig om groen erfgoed van stand te redden

Na drie warme en droge zomers op rij worden de gevolgen van klimaatverandering steeds zichtbaarder. Met name weersextremen veroorzaken veel schade aan de natuur, de landbouw en de gebouwde omgeving – en ook erfgoed heeft eronder te lijden. Het project 'Klimaatbestendige KBL' brengt de impact ervan op het groene erfgoed van kastelen, buitenplaatsen en landgoederen in kaart en komt met oplossingen op maat.

Kastelen, historische buitenplaatsen en landgoederen zijn een belangrijk onderdeel van het groene erfgoed, en drukken in grote delen van Nederland een groot stempel op de identiteit van het landschap en de leefomgeving. Ze hebben niet alleen een belangrijke functie, bij de actuele ruimtelijke opgaven van ons land kunnen ze inspireren en richting geven aan ruimtelijke ontwikkelingen – onder voorwaarde dat dit erfgoed zelf behouden blijft.

Door de gevolgen van klimaatverandering wordt dit groene erfgoed regelrecht in zijn voortbestaan bedreigd. Op veel landgoederen en buitenplaatsen zijn de afgelopen droge zomers sloten, sprengen, vijvers en beken drooggevallen, en is er schade aan tuinen en bossen. Dat zijn slechts voorbeelden van zichtbare gevolgen. Aantasting van fundamenten of het verzwakken van monumentale bomen springen minder in het oog, maar zijn niet minder ernstig. Zo is een eeuwenoude, solitaire boom een onmiskenbaar element van het cultuurlandschap en van groot belang voor de belevingswaarde van een plek.

Kennisprogramma

Om te voorkomen dat kastelen, historische buitenplaatsen en landgoederen hun karakteristiek en historische waarde verliezen door de effecten van klimaatverandering, is er actie nodig. Daarvoor moet echter eerst in kaart worden gebracht wat de te verwachten problemen zijn, en wat de mogelijke oplossingen.

De stichting Kastelen, Buitenplaatsen en Landgoederen (SKBL) nam daarom het initiatief om samen met de programmapartners de provincies Utrecht, Gelderland en Zuid-Holland, de gemeente Zeist,

Integrale oplossingen zijn wenselijk, waarbij agrarisch landgebruik, natuur- en waterbeheer betrokken moeten worden

Utrechts Particulier Grondbezit en Utrechts Landschap, een 'Kenniprogramma Klimaatbestendige KBL' in het leven te roepen.

Uit eerder onderzoek van sKBL blijkt dat eigenaren en beheerders behoefte hebben aan kennis over het klimaatbestendig maken van hun erfgoed. Er zijn al initiatieven op buitenplaatsen en landgoederen rond klimaatbestendigheid, maar veel is nog onbekend: welke problemen doen zich voor, hoe worden ze aangepakt, werken de oplossingen, en hoe specifiek of breed toepasbaar zijn ze? De huidige kennis en ervaring zijn incompleet en gefragmenteerd. Het kennisprogramma zal bijdragen aan het inzichtelijk en overzichtelijk maken van de verschillende mogelijkheden voor bescherming van dit erfgoed. Het kennisprogramma omvat drie onderdelen: een klimaatstresstest, de groen-blauwe monitor en proeftuinen.

Klimaatstresstest voor groen erfgoed

Tijdens de inventarisatiefase van het project wordt in kaart gebracht welke problemen te verwachten zijn en waar. Dit is een kwalitatieve inventarisatie van ervaringen en al gesignaleerde problemen bij een beperkt aantal objecten. Voor een kwantitatieve inventarisatie wordt een klimaatstresstest ontwikkeld, waarmee per situatie extreme droogte en neerslag gesimuleerd kunnen worden. Zo moet duidelijk worden op welke plekken problemen te verwachten zijn: waar hoopt water zich bij extreme buien op, waar daalt de grondwaterstand bij droogte het meest?

De systematiek van de klimaatstresstest is ontwikkeld in het kader van het Deltaprogramma Ruimtelijke Adaptatie. Daar worden gedetailleerde, veelal open data verzameld over onder meer de bodemsamenstelling, hoogteverschillen, grondwaterstanden, aanwezige natuur, waterlopen en bebouwing in een bepaald gebied. Vervolgens wordt berekend

De kop van de opgedroogde sprenghout in het Zeisterbos.
| Foto Tirzah Schnater

De vijver in het park bij buitenplaats Hoog Beek en Royen in Zeist. | Foto Tirzah Schnater

op basis van diverse KNMI-scenario's voor ons toekomstige klimaat hoeveel regen er bij een extreme hoosbui op een gebied kan vallen en hoeveel een gebied opwarmt en verdroogt op extreem warme dagen. De vraag is in hoeverre deze stresstest ook toegepast kan worden op kastelen, buitenplaatsen en landgoederen. Binnen het kennisprogramma zal daarom een op dit erfgoed aangepaste methodiek ontwikkeld worden.

Groen-blauwe erfgoedmonitor

Met een 'groen-blauwe erfgoedmonitor' worden de gevolgen van klimaatveranderingen op dit erfgoed gemonitord. Ook bij de ontwikkeling van deze monitor wordt aangesloten bij een al bestaande systematiek, namelijk de 'rode' erfgoedmonitor voor gebouwde monumenten. Naast het inventariseren van gegevens uit diverse externe bronnen zal gegevensbedrijf Fenicks in deze pilot van dertig locaties de gegevens van vijfhonderd meetpunten verzamelen. Ook wordt de staat van de aanwezige groene en blauwe elementen in beeld gebracht met een foto van elk meetpunt. Een expert in historisch groen waardeert de staat van de elementen op basis van de foto's en gegevens. Na een nulmeting volgen een jaar later opnieuw een veldopname en waardering, zodat de eventuele verandering van de situatie in kaart wordt gebracht. De gegevens die verzameld worden voor de groen-blauwe monitor kunnen mogelijk als input dienen voor de stresstest, zodat die met een hogere resolutie uitgevoerd kan worden.

Door de situatie jaarlijks of tweejaarlijks te monitoren, wordt de aantasting van het groen-blauwe erfgoed tijdig gesignaleerd. Maar de monitor kan ook gebruikt worden om te bepalen welke ingrepen nodig zijn, en op welke plek. Een dergelijke gerichte aanpak is meestal zinvoller en minder kostbaar dan generieke maatregelen.

Als er is besloten tot bepaalde ingrepen, kan de monitor gebruikt worden om te toetsen of de maatregelen het gewenste effect hebben. Als bijvoorbeeld de beplanting of een waterpartij na de maatregelen dezelfde problemen bij droogte heeft als voorheen, zijn aanvullende maatregelen nodig.

Proeftuinen

Een derde onderdeel van het kennisprogramma is het ophalen en verzamelen van kennis en ervaring met plannen voor klimaatadaptatie in een aantal provinciale proeftuinen: Zeisterbos, Utrechtse Heuvelrug, landgoederenzone Baakse Beek (gemeente Bronckhorst) en H2O Landgoederen (IJsselregio). Het doel is om in deze proeftuinen ervaring op te

doen, niet alleen met de werking en toepasbaarheid van de stresstest en monitor, maar ook met ingrepen. Uiteindelijk moet de te ontwikkelen systematiek leiden tot een set effectieve maatregelen en inzicht in welke situaties die toepasbaar zijn.

Voorbeelden van ingrepen zijn de aanpassing van het lokale watersysteem – zoals het (deels) dempen of juist uitgraven van watergangen – de aanleg of het verdiepen van poelen of vijvers, het aanleggen van infiltratievelden, het vervangen van boomsoorten of bostypen. Hierbij wordt gebruikgemaakt van cultuurhistorische kennis. Vaak zijn historische waterlopen, molens en stuwen immers verdwenen uit het landschap vanwege mechanisatie en productieverhoging. Deze landschapselementen en -structuren droegen doorgaans bij aan de beschikbaarheid van water in tijden van droogte. Door ze te herstellen kan mogelijk gebruikgemaakt worden van de kennis die er bestond over een gebied en gelijk de landschappelijke- en historische waarden verhoogd worden.

Samenwerken met gebiedspartners

Uiteindelijk is het doel dat de opgedane kennis en ervaring overgedragen wordt aan de belanghebbenden. Dat zijn natuurlijk in eerste instantie de eigenaren en beheerders van kastelen, historische buitenplaatsen en landgoederen. Zo mogelijk zal een 'routekaart' worden gemaakt waarmee stappen naar een klimaatbestendig en waterrobuust erfgoed gezet kunnen worden. De problemen op kastelen, buitenplaatsen en landgoederen staan meestal niet op zichzelf, en ze blijven doorgaans ook niet beperkt tot dit erfgoed. Vaak zijn ze dan ook niet op te lossen met alleen maatregelen ter plekke maar zijn integrale oplossingen nodig, waar agrarisch landgebruik, natuur- en waterbeheer in de omgeving bij betrokken moeten worden. Het project zal zich daarom met name richten op direct en indirect betrokken partijen – de gebiedspartners – zoals terreinbeheerders, waterschappen en gemeenten. Dit Erfgoed Deal-project helpt niet alleen ons monumentale groene erfgoed klimaatbestendig te maken, maar ook dat dit erfgoed inspireert en richting geeft aan actuele maatschappelijke opgaven zoals klimaatadaptatie. Bovendien krijgt dit groene erfgoed door de voorbeeldprojecten eindelijk een plek aan de bestuurlijke tafel waar regionaal en lokaal klimaatbeleid wordt besproken.

Arno Borsboom was tot 1 mei projectcoördinator van het Kennisprogramma Klimaatbestendige KBL. Jennemie Stoelhorst is directeur van de stichting Kastelen, historische Buitenplaatsen en Landgoederen (sKBL).

Watermolenlandschappen en klimaatadaptatie

Brabant kust zijn watermolens wakker

Watermolenlandschappen kunnen een belangrijke rol spelen in het aanpakken van de grote klimaatproblemen op de Brabantse zandgronden. Dat bewijst dit project in Brabant, waar klimaatadaptatie, gebiedsontwikkeling, natuuraanleg en het hergebruik van landschappelijk erfgoed hand in hand gaan.

Hoewel talrijke watermolens als monumenten in stand worden gehouden, is de kennis over de watermolenlandschappen in de afgelopen eeuw grotendeels verloren gegaan door de modernisering van het waterbeheer. De laatste jaren wordt steeds duidelijker dat de landschappelijke, ecologische en hydrologische effecten van watermolens veel verder reiken dan de monumentale gebouwen zelf, tot kilometers ver in de omgeving.

Met dit project willen de initiatiefnemers in de praktijk laten zien dat het benutten van de historische watermolenlandschappen het beekstelsel van de Dommel – en soortgelijke systemen in heel Nederland – beter bestand kan maken tegen de gevolgen van klimaatverandering.

Weijers en sloten

Al eeuwenlang vormen de vaak zwart geteerde dubbele watermolens met hun indrukwekkende raderen bakens in het Brabantse bekenlandschap. Watermolens speelden een grote rol in het stroomgebied van de Dommel – vanaf de brongebieden in België tot aan de monding in 's-Hertogenbosch stonden er meer dan vijftig. Een watermolenlandschap is een landschappelijk samenhangend geheel. Het bestaat uit de watermolen zelf en de bijbehorende kunstwerken, zoals dammen, stuwtjes en schuren. In de directe omgeving liggen oppervlaktewateren, zoals weijers (waterbekkens) en sloten, maar ook vloeiveiden en infrastructuur als wegen en bruggen. Het hydrologische invloedgebied van het opgestuwde water (de zogenaamde stuwschaduw) maakte het achterliggende gebied natter. Het water in de beek werd omhoog gezet, zodat er bij de molen meer verval was om de raderen te laten draaien. Dat kon tot wel twee kilometer stroomopwaarts van invloed zijn. In de loop

van honderden jaren ontstonden in deze nattere gebieden specifieke, soms veenachtige bodems met kenmerkende natuurwaarden. Ook het stuwlandschap – vaak molenbroek of vloed genaamd – had een herkenbare landschappelijke inrichting.

Waardevol beeklandschap

In het Erfgoed Deal-project Watermolenlandschappen worden historische watermolens ingezet voor waterbuffering en -berging. Dit levert ten minste 300 à 400 hectare waardevol beeklandschap op. In natte perioden ontstaat extra ruimte voor waterberging. In droge perioden houden de watermolenlandschappen water juist langer vast, wat verdroging van natuur- en landbouwgrond voorkomt. Door water te bergen en te bufferen dragen watermolens ook bij aan het voorkomen van wateroverlast benedenstrooms. Waar de Dommel door stedelijk gebied meandert, draagt het herstel van de watermolenlandschappen bij aan het terugdringen van hittestress.

In de negentiende eeuw werden watermolens vaak gezien als lastige obstakels in het waterbeheer en stonden waterschap en molenaars soms tegenover elkaar. Zeker na de afgelopen drie extreem droge zomers, ziet het waterschap kansen voor de revitalisering van watermolenlandschappen. In de droge zomer van 2020 is al geëxperimenteerd met hogere molenpeilen.

Brede samenwerking

Waterschap de Dommel, Molenstichting Noord-Brabant en de provincie werken samen in het project 'Watermolenlandschappen en klimaatadaptatie'. De uitvoeringsprojecten in Opwetten en Venbergen staan onder leiding van waterschap de Dommel; in Spoorndonk treedt ARK Natuurontwikkeling op als trekker.

In alle gevallen is er nauwe samenwerking tussen het waterschap, de terreinbeheerder, gemeente, provincie en de molenaar. Molenstichting Noord-Brabant treedt op als projectcoördinator en bewaakt de kwaliteit.

Daarnaast is een breed netwerk van partners gerealiseerd, met gemeenten, natuurorganisaties, gebiedscoalities en -programma's (Van Gogh Nationaal Park i.o., Het Groene Woud, natuurgrenspark De Groote Heide en Mozaïek Dommelvallei), en kennispartners als Stowa, RCE, Landschapstriënnale, de Hollandsche Molen en TU/e. In het project investeren de betrokken partijen ruim 2,5 miljoen euro. De Erfgoed Deal draagt daar 610.000 euro aan bij. Die laatste bijdrage wordt bij de drie watermolenlandschappen ingezet voor het ontwikkelen van een natuurlijke omgeving in relatie tot het water en de watermolens.

Zicht op de molenvloed van de Spoorдонkse Watermolen die weer zijn historische functie terugkrijgt. De watermolen ligt links van het dorpje Spoorдонk, aan het riviertje de Beerze.

Drie projecten

In 'Watermolenlandschappen en klimaatadaptatie' staan drie uitvoeringsprojecten centraal, elk met hun eigen omstandigheden en technische, ontwerp- en onderzoeksvragen.

De Venbergse watermolen, Valkenswaard

Deze watermolen ligt aan de rand van Natura-2000-gebied de Malpie. Hier worden historische landschapsstructuren benut om een waterzuinige vispassage aan te leggen – vispassages vragen vaak veel water, wat leidt tot verdroging van bovenstroomse gebieden. Hier zorgt flexibel peilbeheer bovendien voor extra waterconservering. Ook worden historische elementen die nauw verbonden zijn met het watermolenlandschap nieuw leven ingeblazen. Zo draagt het herstel van een historische vloeiveide bij aan waterconservering en natuurherstel.

De Opwettense watermolen, op de grens van Nuenen en Eindhoven

Door dit sterk verstedelijkte gebied loopt de Kleine Dommel. Door de beek stroomt relatief weinig water. De molenaar en het waterschap zoeken samen naar maatregelen waarmee het peil omhoog kan en er water kan worden bespaard voor de vispassage. Zo kan het historische watermolenlandschap hersteld worden en bijdragen aan waterberging, landschapsherstel en verdrogingsbestrijding.

De Spoordonkse watermolen, Oirschot

Bij de watermolen wordt de beoogde beekdal- en natuurontwikkeling robuuster uitgevoerd, zodat de historische molenvloed grotendeels terugkomt. Daarmee kan het waterpeil omhoog, wordt de landschappelijke beleving versterkt en wordt een flinke bijdrage geleverd aan klimaatadaptatie.

Dagelijkse werkwijze

In het project wordt zoveel mogelijk aangesloten bij lopende gebiedsprocessen en -opgaven, waarbij het historische watermolenlandschap een integraal onderdeel wordt van het planproces. Zo ontstaat een diversiteit aan uitvoeringspraktijken – en de mogelijkheid te leren van al die ervaringen – én wordt erfgoed-inclusief werken een onderdeel van de dagelijkse werkwijze van bijvoorbeeld het waterschap, gemeenten en natuurorganisaties. De drie uitvoeringsprojecten worden ondersteund door een overkoepelend project, waarin kennisontwikkeling en -uitwisseling de belangrijkste elementen zijn. Zo vindt onderzoek plaats naar de effecten van flexibel peilbeheer en peilverhoging op het grondgebruik en de natuurdoeltypen. De resultaten daarvan zijn toepasbaar in alle drie de uitvoeringsprojecten. In het project is voorzien in onderlinge kennisuitwisseling via veldexcursies.

Hans Bleumink (bureau Overland) is lid van het kernteam van het project 'watermolenlandschappen en klimaatadaptatie'. Riet Meijer is lid van de adviesraad van de Molenstichting Noord-Brabant.

De vistrap in de Beerze bij de Spoordonkse Watermolen.
| Foto Jephtha Dullaart

Een bezoeker aan Het Noordbrabants Museum voor het schilderij 'Collse watermolen' (1884) van Vincent van Gogh. De molen is een van de publiekstrekkingen van het Van Gogh Nationaal Park.
| Foto Jan-Kees Steenman, Het Noordbrabants Museum

In de droge zomer van 2020 is al geëxperimenteerd met hogere molenpeilen

Landschapstriënnale 2021 in Van Gogh Nationaal Park

Tijdens de Landschapstriënnale, die in april plaatsvond in het Van Gogh Nationaal Park, is het Erfgoed Deal-project Watermolenlandschappen breed onder de aandacht gebracht. Zo is een programma ontwikkeld rond de verdwenen watermolen van Wolfswinkel, tussen Son en Sint-Oedenrode. In het beekdal is het oude watermolenlandschap op veel plekken nog te herkennen. ARK Natuurontwikkeling en Staatsbosbeheer werken er aan natuurontwikkeling, en beide gemeenten zetten er samen met bewoners in op een aantrekkelijke leefomgeving. Het waterschap zoekt aanknopingspunten voor klimaatadaptatie. In het project heeft het Kadaster samen met lokale groepen een zogeheten geocaching over het watermolenlandschap van Wolfswinkel ontwikkeld. De Erfgoed Deal produceerde een podcast over het watermolenlandschap en het project.

Kijk voor meer informatie over de projecten op de landschapstriënnale op [landschapstriennale.com](https://www.landschapstriennale.com) of www.brabantsebeken.nl.

Campagne Kusten van het IJsselmeer

Waken over een landschap van wereldklasse

Het IJsselmeer en zijn kusten wemelen van het erfgoed. Denk aan de prachtige havensteden, de inpolderingen en de Afsluitdijk, scheepwrakken, archeologie, terpen en wierden. Bij de talrijke ruimtelijke opgaven die op het gebied afkomen kan het erfgoed een sleutelrol spelen om de ruimtelijke kwaliteit in stand te houden.

‘We willen laten zien hoe je het erfgoed kunt verweven met de lokale plannen’

Fietspad bij de Westermeerdijk in de Noordoostpolder. Ook voor mindervaliden is er tegenwoordig de mogelijkheid over de dijk te gaan. | Foto Shutterstock

Het IJsselmeer heeft een groot maatschappelijk belang. In de Agenda IJsselmeergebied 2050, een samenwerkingsverband van overheden en maatschappelijke partners rond het IJsselmeer en de randmeren, zijn ambities voor het gebied benoemd: ‘landschap van wereldklasse’, ‘toekomstbestendig water- en ecosysteem’ en ‘van vitaal economisch belang voor Nederland’. Hier komen allerlei opgaven bij elkaar: van natuurontwikkeling en woningbouw, tot energieopwekking en klimaatadaptatie. Het is van groot belang voor het gebied om daarbij de omgevingskwaliteit hoog te houden. In die context is het plan voor de Erfgoed Deal ‘Campagne Kusten van het IJsselmeer’ ontstaan.

Landschap van wereldklasse

Tot 2050 komen er grote gebiedsopgaven op het IJsselmeergebied af: energieopwekking, klimaatadaptatie, de woningbouwopgave, natuurbehoud- en ontwikkeling, recreatie en toerisme en zandwinning – opgaven die aansluiten bij de thema’s van de Erfgoed Deals: ‘klimaatadaptatie’, ‘energietransitie en duurzaamheid’ en ‘stedelijke groei en krimp’.

Dit zijn grote opgaven voor de lange termijn, waarbij veel partijen betrokken zijn. Hoe kunnen al die partijen samenwerken om de gestelde ambities waar te maken? En hoe kan de Campagne Kusten van het IJsselmeer daaraan bijdragen? Het projectplan komt uit de koker van Jef Mühren, directeur van de adviesorganisatie voor landschap, stedenbouw en cultuurhistorie MOOI Noord-Holland, en Bart Buijs, directeur van Het Oversticht, een organisatie die zich inzet voor de leefomgeving vanuit omgevingskwaliteit, erfgoed en duurzaamheid.

Buijs: ‘Het IJsselmeergebied moet een landschap van wereldklasse worden, een toekomstbestendig water- en ecosysteem

dat van vitaal economisch belang kan blijven. Het doel van dit project is om vanuit erfgoed, landschap, cultuurhistorie en ecologie waarde toe te voegen. Elke ontwikkeling moet meerwaarde hebben voor het IJsselmeergebied als geheel. We brengen partijen met elkaar in gesprek en stimuleren participatie vanaf de eerste stap van gebiedsplannen. We stellen het opdoen en delen van kennis, ervaring en inspiratie centraal. Daarbij willen we participatie stimuleren en de dialoog aangaan met bestuurders, maatschappelijke organisaties en bewoners. In de uitvoering richten we ons op het vertalen van beleidsplannen naar de praktijk, het vertellen van verhalen van het landschap en het beleefbaar maken van de historie.’

Brede blik

Om te zorgen dat cultuurhistorie, landschap en ecologie aan de basis staan van omgevingsvisies en bijdragen aan gebiedsontwikkeling, hebben veel partijen de handen ineengeslagen. Buijs: ‘Er zijn ontwerpprincipes opgesteld in de Handreiking Omgevingskwaliteit IJsselmeergebied, waar alle betrokken partijen aan hebben meegewerkt. De handreiking stelt landschap, ecologie en cultuurhistorie centraal bij de ontwikkelingen, waardoor ze de processen verrijken die worden aangewakkerd. We verbeteren de omgevingskwaliteit door die processen met elkaar te verbinden. De kracht van dit project is dat we op een creatieve manier partijen bij elkaar brengen die niet standaard aan dezelfde tafel zitten en dat we met een brede blik kijken naar het gebied. Zo kunnen we betrokkenen verbinden en inspireren.’ Bart Buijs en Jef Mühren hebben hart voor erfgoed, architectuur, landschap en ecologie en zijn bovendien gepassioneerd over het IJsselmeergebied. Zo gaat Mühren geregeld varen en fietst Buijs

Een Botter op het IJsselmeer. Op de achtergrond zijn windmolens zichtbaar. | Foto Shutterstock

graag langs het water. Buijs: 'De titel van deze handreiking is: IJsselmeergebied: gebied met veel gezichten. In de campagne willen we al die plekken met verschillende opgaven bezoeken.'

Markante kade

Jef Mühren legt uit hoe de campagne aansluit op de beleving van het landschap. 'Het wordt een echte karavaan, een rondtrekkend gezelschap met een podium dat elke provincie en gemeente in het IJsselmeergebied kan aandoen waar erfgoed of omgevingskwaliteit een rol speelt bij de ruimtelijke inrichting en vormgeving. De situatie verschilt per locatie. Het kan gaan om plannen voor herinrichting, dijkversterking, wijziging van bestemmingsplannen, aanleg van woonwijken, nieuwe bestemmingen voor oude industrieterreinen of de aanleg van recreatievoorzieningen. Ook de aard loopt uiteen. De bevolking van een historische havenplaats is zich doorgaans wel bewust van de waarde van een markante kade of sluis. Maar soms weten mensen niet dat de ligging van een dijk of plassen en kreekjes achter de dijk eeuwenoude verhalen vertellen. 'Initiatiefnemers zullen graag de plannen en ideeën willen etaleren die al in de regio leven. Hopelijk ontstaat er ook meerwaarde door het verbinden van initiatieven aan elkaar. Omgekeerd kan het campagneteam inspireren door te verbeelden hoe je het aanwezige erfgoed kunt verweven met de lokale plannen. Ook willen we steeds de goede ervaringen van de ene locatie overbrengen naar de andere.'

Water achter de dijk

De Campagne Kusten van het IJsselmeer bestrijkt het gehele gebied van de voormalige Zuiderzee. Daarbij wordt de cultuurhistorische en ruimtelijke waarde van dit gebied in kaart gebracht – van laatste ijstijd tot heden, van terpen tot VOC, van Afsluitdijk tot Marker Wadden. MOOI Noord-Holland maakte een database met kaartmateriaal van onder meer de Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed. Zo brengen zij cultuurhistorische waarden en actuele ruimtelijke vraagstukken in beeld. Er is informatie toegevoegd uit allerlei vakgebieden, waaronder archeologische en paleografische kaarten, de IJsselmeeragenda 2050 en locaties van windturbines en waterwerken, zoals gemalen.

Cultuurhistorie kan ingezet worden om andere waarden te versterken. Zo kun je overal in het landschap erfgoed zien als je weet waar je moet kijken. Jef Mühren probeert die elementen te verweven in zijn werk als adviseur. 'Soms kun je aanhaken bij onverwachte elementen in het landschap of de

stedelijke omgeving. Zo zijn de wateren van het IJsselmeergebied al generaties lang voor velen 'het water achter de dijk' – en de dijk een functionele beveiliging en het gebied binnen de dijk gewoon land. Als je goed kijkt zie je veel meer. Patronen van wielen, kreken en hoogteligging vertellen verhalen over de kust van vroeger. Zoiets hoeft je maar één keer te zien en het laat je niet meer los. Je kunt dit soort erfgoed heel goed meenemen in het ontwerp van nieuwe plannen of visies, de aanleg van stukken nieuwe natuur of recreatie, de route van een fiets- of wandelpad, het herstel van natuur, een nieuwe haven of een zonneatol.'

Kronkelende dijk

Michiel Rijsberman, gedeputeerde Kunst en Cultuur van de provincie Flevoland, vertelt over een kronkelend kustlandschap dat stamt uit de tijd van de Zuiderzee. Na een dijkdoorbraak was er vaak geen mogelijkheid om eerst het water terug te dringen en dan de oorspronkelijke dijk te herstellen. Er werd dan een nieuwe dijk rond het ondergelopen gebied opgeworpen, waardoor de dijk daar niet meer recht loopt maar door het landschap kronkelt. Rijsberman, tevens gedeputeerde voor Nationaal Park Nieuw Land, civiel ingenieur integraal waterbeheer en liefhebber van motorrijden, zit vol verhalen over het kustlandschap in Flevoland en vindt het belangrijk om die kennis door te geven. 'Zorgdragen voor wat ons door onze voorouders is nagelaten, vind ik een belangrijke maatschappelijke taak. Het vergroten van draagvlak voor erfgoed en kustlandschappen bij een breed publiek is daarin een waardevolle stap. Het is mooi dat we met deze Erfgoed Deal samen met bewoners, provinciale organisaties en ondernemers op een creatieve manier de ruimtelijke kwaliteit rond het IJsselmeer kunnen verbeteren.'

Ieders belang

In het IJsselmeergebied werken veel partijen samen om met behulp van erfgoed het gebied toekomstbestendig te maken. Onderdeel van de Erfgoed Deal is evalueren en leren van elkaar. Jef Mühren onderstreept dat de campagne uitgaat van dialoog, uitwisseling en inspiratie. 'We willen vooral de inwoners en gebruikers enthousiasmeren. Het gaat niet alleen om bestuurders en hun ambtelijke medewerkers, en ook niet om de geijkte stakeholders en hun vertegenwoordigers. Het gaat om de ruimtelijke kwaliteit waarin erfgoed een levend en inspirerend element kan zijn – en dat is in het belang van iedereen.'

Halde van Rijn is adviseur cultuur en erfgoed bij de provincie Flevoland.

Luchtfoto van Urk met de vuurtoren en de bebouwing. Op de achtergrond zijn windmolens van het Windpark Westermeerwind zichtbaar. | Foto Shutterstock

Meester van der Heijdegroeve, Nieuw-Namen

Zonnepanelen voor een aardkundig monument

In de Meester van der Heijdegroeve komen miljoenen jaren oude afzettingen uit het plioceen aan de oppervlakte, en er zijn archeologische resten uit de bronstijd te vinden. De wanden van de groeve hebben te lijden onder wind, water en vorst en jaarlijks verdwijnt een stukje van het zachte sediment. De provincie Zeeland en Staatsbosbeheer maken een plan om de erosie te stoppen, waarbij zonnepanelen de groeve beschermen.

Sommige mensen komen elk jaar een kijkje nemen, omdat de groeve er door erosie steeds anders uitziet en er steeds nieuwe dingen aan het daglicht komen. | Foto Willem Woznitza, Beeldbank Zeeland

De Meester van der Heijdegroeve in het winterse landschap van Nieuw-Namen. | Foto Berbel Lippe

Oost Zeeuws-Vlaanderen bestaat uit een polderland- schap met kreken en natuurgebieden. In het zuidooste- lijke puntje, op de grens met België, ligt Nieuw-Namen, een dorp van een kleine duizend inwoners gelegen op een heuvel die zo'n zes meter boven de omgeving uit- steekt. Weggestopt tussen een begraafplaats en een bos ligt de Meester van der Heijdegroeve. De geschiedenis van de groeve gaat miljoenen jaren terug. Tijdens het plioceen bestond het landschap hier uit een uitgebreide strandvlakte. Je vindt er fossielen van drie miljoen jaar oud. Ook zijn er resten gevonden van menselijke bewoning uit de steentijd en bronstijd, enkele duizenden jaren geleden. Opvallend is de rode verkleuring van de zandlagen, ontstaan door verroeste ijzerdeeltjes. 'Wie de groeve betreedt, waant zich in mediterrane oorden', zegt archeoloog Nathalie de Visser. Samen met collega Berbel Lippe is zij een van de drijven- de krachten achter de Erfgoed Deal in Zeeland. De Visser: 'Het is echt een magische plek, die we meer willen laten zien en willen behouden voor toekomstige generaties. De Erfgoed Deal bood een uitgelezen kans om dat te koppelen met de energietransitie, een belangrijke opgave waar Zeeland mee bezig is.'

Afgedekt met zeilen

Zeeland moet over tien jaar een groot deel van zijn ener- gie uit wind en zon halen en duurzaam bouwen, om te zorgen voor minder CO₂-uitstoot. Er zijn tal van projec- ten in ontwikkeling om de doelstellingen uit het Klimaat- akkoord en het Zeeuws Energieakkoord te realiseren. Daarbij kiest de provincie liefst voor energieprojecten

die mooi in het landschap passen. Die kans doet zich voor in Nieuw-Namen. Hier gaat het opwekken van duurzame energie straks hand in hand met de bescher- ming van de groeve tegen erosie. De groeve ligt er momenteel onafgedekt bij. Het aard- kundig en archeologisch erfgoed dreigt letterlijk weg te spoelen. 'Om instorting en erosie te voorkomen, werd de groevewand tot nu toe in de winter volledig afgedekt met zeilen', legt De Visser uit. 'Dat biedt op termijn echter te weinig bescherming. Dat is duidelijk zichtbaar aan de wand die afbrokkelt en de beplanting die door wand heen groeit. Het is nu geen aantrekkelijke plek. Daarom zochten we een andere oplossing om dit bijzondere erfgoed te conserveren. We kwamen uit op een overkapping waarin zonnepanelen worden geïntegreerd. Wereldwijd zijn er al enkele mooie voor- beelden van te zien, zoals in China, waar een oude groeve bedekt is met zonnepanelen in de vorm van schubben.'

Profiteren van nieuwe energie

Bescherming van de Groeve valt samen met andere ontwikkelingen in het gebied. De groeve maakt deel uit van Grenspark Groot Saefinghe, een grensoverschrij- dende gebiedsontwikkeling waarbij de mensen uit de streek (Streekholders genaamd) het voor het zeggen hebben. Natuurontwikkeling, landbouw en de Antwerpse haven gaan hier hand in hand. Er wordt bekeken of zon- nepanelen een nieuw verdienmodel kunnen vormen voor conservering en exploitatie. Niet alleen voor de groeve, maar als impuls voor de hele streek. Binnenkort gaat het participatietraject van start. Als aftrap houdt de provincie

een 'sfeersessie' met de Streekholders: is dit het ontwerp dat we voor ogen hebben?

Het project moet een katalysator zijn voor een omslag in denken. De zonnepanelen kunnen bewoners van Nieuw-Namen hopelijk niet alleen geestelijk verbinden met deze plek, maar hen tevens letterlijk laten profiteren van een nieuwe energiebron.

De groeve is tevens een pareltje in het Geopark Schelde Delta (in oprichting). Dit gebied maakt een goede kans om de status van Unesco Global Geopark te verkrijgen. Onder de vlag van het keurmerk starten er educatieve en wetenschappelijke projecten, waaronder een pilot om de groevewand te beschermen tegen erosie. In de pilot worden verschillende beschermingsmethoden onderzocht. Alle ontwikkelingen in de streek moeten ervoor zorgen dat het verhaal van het landschap, de geologie, de archeologie en de geschiedenis in de groeve tastbaar wordt.

Één plek, meerdere ingrepen

Er zijn nog veel meer kansen op het gebied van energietransitie, zoet water en klimaatadaptatie die beter tot hun recht komen als ze het erfgoed een mooie plek geven in het project. Samen met vele organisaties ontwikkelt de provincie een zogenaamde Koppelkansenkaart voor Zeeland en de grensgebieden, bedoeld om wensen en doelen in ruimtelijke zin met elkaar te combineren. Voor opgaven als de energietransitie, klimaatadaptatie, en de visie voor het landelijk gebied zijn allerlei kaarten gemaakt met plaatsen in Zeeland waar 'iets' moet of kan gebeuren. De provincie probeert deze opgaven – denk aan waterberging, biodiversiteit, energietransitie, beplanting – via de Kaart Cultuurhistorie te combineren met erfgoed en mogelijke andere opgaven: via een gebiedsgerichte aanpak op één plek meerdere ingrepen realiseren. In de Meester van der Heijdegroeve komen oeroud en gloednieuw samen. Gedeputeerde Anita Pijpelink van cultuur is er trots op dat het project onderdeel uitmaakt van de Erfgoed Deal. 'Het is écht een bijzonder project, waarin we archeologisch en aardkundig erfgoed combineren met duurzame energie. Ik hoop dat dit project het begin is van een hele reeks.'

Marieke Kalverboer-Gabriëlse is communicatieadviseur bij de provincie Zeeland.

Het uitkijkpunt van de Meester van der Heijdegroeve. | Foto Beeldbank Zeeland

Hier liepen mammoeten

De Meester van der Heijdegroeve is het resultaat van jarenlang zand afgraven op Den Hoogen Kauter, een bult zand die ruim zes meter boven het omringende platteland uitstak. De waarde van het gebied als archeologisch interessante plek is pas recent ontdekt.

Zo'n 10.000 jaar voor Christus liepen er mammoeten, wolharige neushoorns, beren en hyena's rond in Zeeuws-Vlaanderen. Hun botten werden aangetroffen in het zand. Meester van der Heijden bracht het prehistorische verleden van de Kauter in kaart. Hij vond het belangrijk dat zijn leerlingen het verleden van hun leefomgeving kenden.

De voormalige groevebeheerder Richard Bleijenberg, leidde decennialang klassen in de groeve rond, met name uit Vlaanderen, waar veel aandacht is voor de ontstaansgeschiedenis.

De zandheuvel werd tot in de twintigste eeuw niet alleen gebruikt als zandwinplaats, maar ook als stortplaats voor vuilnis. In 1963 kreeg Staatsbosbeheer het hele terrein in beheer. In 2010 saneerde de provincie Zeeland de stortplaats en werd de groeve opnieuw ingericht. Bij deze sanering kwamen voor het eerst archeologische sporen aan het licht. Nathalie de Visser onderzocht destijds de groeve als opgravend archeoloog.

'We wisten wel van archeologische vondsten: schoolmeester Van der Heijden had in Nieuw-Namen bijvoorbeeld vuurstenen werktuigen aangetroffen uit de middensteentijd. Dat er ook archeologische sporen in de groevewand aanwezig zijn, was echter totaal nieuw. Eerder vonden we alleen fossielen; we dachten dat alle waardevolle resten in het verleden waren weggegraven.'

Na de recente ontdekkingen heeft de gemeente Hulst de groeve opgewaardeerd als waardevolle site. De groeve kan nu verder worden ontwikkeld tot uniek cultureel erfgoed en toeristische trekpleister.

In de wanden van de groeve zijn resten van afzettingen te zien. De rode verkleuring verraadt dat de zandlagen ijzerhoudend zijn. | Foto Willem Woznitza, Beeldbank Zeeland

Forteiland Pampus

De eeuwige zelfvoorziening van Pampus

Forteiland Pampus in het IJmeer wordt de komende jaren heringericht. Waar soldaten in hun geïsoleerde bastion de verdediging van Amsterdam op zich namen, zijn straks jaarlijks 100.000 bezoekers welkom in een duurzaam opgeknapt icoon.

Forteiland Pampus werd eind negentiende eeuw aangelegd als een kunstmatig eiland met een militair bouwwerk voor de bescherming van Amsterdam. Het forteiland was veertig jaar lang in gebruik bij Defensie, totdat in 1933 de Afsluitdijk en het vliegtuig een einde maakten aan de dreiging over het water van wat toen het IJsselmeer geworden was. Het eiland werd verlaten en in de Tweede Wereldoorlog geplunderd door de Duitsers en daarna door de lokale bevolking die er bouwmaterialen en brandhout weghaalde. Wat restte in de decennia daarna was een plek van vrijheid en vrolijke anarchie. Inmiddels is Pampus het boegbeeld van de Stelling van Amsterdam dat sinds 1996 Unesco-werelderfgoed is. Om die rol te kunnen blijven vervullen, wordt het eiland de komende jaren min of meer opnieuw ingericht.

Zelfvoorzienend eiland

Pampus moest autonoom kunnen functioneren, net als de rest van de stelling die in tijden van oorlog immers lange tijd onder water kon staan. Nog altijd functioneert het eiland zonder aansluitingen naar de vaste wal en moet het in zijn eigen drinkwater en energie voorzien. Dat historisch zelfvoorzienende karakter staat centraal in de herinrichting waar Pampus de komende jaren aan werkt.

Die voorzieningen worden vernieuwd om te blijven voldoen aan de wet- en regelgeving en om de toenemende stroom bezoekers aan te kunnen. Dieselaggregaten lopen op hun laatste benen, sanitair is verouderd en de keuken is te klein. Deze noodzakelijke vernieuwing biedt

de gelegenheid om het historische profiel als zelfvoorzienend eiland samen met de maatschappelijke noodzaak tot verduurzaming in de hoofdrol te zetten. De vernieuwing vindt plaats onder het motto 'duurzaam vooruit met historie' – bijdragen aan een duurzame toekomst én zorgen dat behoud en openstelling van het erfgoed structureel zijn geregeld.

Kompas met vier E's

Voor het vernieuwingsprogramma is een zogenaamd 'kompas' opgesteld als kader bij de keuzes die worden gemaakt. De windrichtingen van het kompas bestaan uit vier E's. Bovenaan staat de E van 'erfgoed', omdat het fysieke erfgoed en de verhalen daarachter centraal staan. Daaronder de E van 'energie- en grondstoffen-transitie', waar het project voorloper in wil zijn. De E van 'exploitatie' moet borgen dat het eiland de komende decennia economisch gezond kan worden opengesteld. De E van 'educatie' ten slotte, staat voor de ambitie om het verhaal achter het duurzaam zelfvoorzienende erfgoed aan het grote publiek te blijven vertellen.

Als op een evenwichtige manier aan alle vier de E's is voldaan, is de verduurzaming ook echt erfgoed-inclusief gemaakt. Een ingewikkelde, maar tegelijk ook uitdagende balanceeract.

Eigen drinkwater

De herinrichting bestaat uit een paar deelprojecten. Zo komt er een nieuw entreegebouw, ontworpen door

De schoorsteen van de machinekamer van het fort in de jaren 1930. | Foto Stichting Forteiland Pampus

Het huidige Forteiland Pampus van bovenaf. In de verte zijn IJburg en Amsterdam zichtbaar. | Foto Stichting Forteiland Pampus

Uniek militair erfgoed

Eind negentiende eeuw legde Nederland een nieuwe militaire waterlinie aan: de Stelling van Amsterdam, een 135 kilometer lange ring rond de hoofdstad, die van Edam tot aan Muiden onder water gezet kon worden. Om de cirkel te dichtten in de Zuiderzee, werd Forteiland Pampus aangelegd – officieel Fort aan het Pampus geheten, omdat het naast de eeuwenoude ondiepe vaargeul Pampus lag. Op de drie hectare opgeworpen land, met een groot verzonken fort, konden meer dan tweehonderd soldaten gelegerd worden. Het eiland kreeg geen weg, waterleiding, rioolaansluiting of elektrakabel. Drinkwater werd gemaakt uit gefilterd regenwater, dat werd opgevangen op het immense dak. Elektriciteit kwam uit in de eigen kolencentrale en het fort beschikte over een spoelwatersysteem dat afvalwater met de getijden van de Zuiderzee mee afvoerde.

Op Pampus spreekt
de geschiedenis
steeds in de
oplossingen voor
de toekomst

Bezoekers tijdens een evenement op het
forteiland. | Foto Stichting Forteiland Pampus

Complexe balanceeract

Komend jaar werkt Pampus aan de realisatie van de nieuwe bergloods. In 2022 wordt het energiesysteem aangepakt en in 2023 kan het publiek het nieuwe entreegebouw ondergronds zien verrijzen. Als dat allemaal gereed is, volgt het verduurzamen van de vloot waarmee al die bezoekers naar het eiland worden gebracht. Tal van partijen hebben elkaar op Pampus gevonden in de ingewikkelde opgave om de geschiedenis toekomstbestendig te laten herleven. Bedrijfsleven, (semi-)overheden en kennisinstellingen gebruiken het project allemaal ook om van te leren. En samen inspireren zij straks de erfgoedsector en het publiek op Pampus en daarbuiten. Met de bijdrage van de Erfgoed Deal kan Pampus de complexe balanceeract tussen erfgoed en de energietransitie volbrengen. Want dankzij maatregelen zoals het ondergronds inpassen van functies en het realiseren van voldoende energieopslag, blijft Pampus een toonbeeld van een ingenieus en functioneel ontworpen, zelfvoorzienend eiland – maar wel duurzaam. Zo recyclet Pampus zijn eigen geschiedenis, als inspiratie voor onze toekomst.

Paul de Ruiter Architects. Zij kozen ervoor om het nieuwe gebouw ondergronds in te passen in het eiland, net als het fort. En zo is het gebouw ook goed beschermd tegen de elementen. Boven het maaiveld komt weer ruimte voor de oorspronkelijke historische contouren en voor zicht op het fort.

Een ander deelproject is het terugbouwen van de bergloods die ooit op het eiland stond. Waar het entreegebouw als nieuw, goed geïsoleerd en verzonken object een extra toevoeging vormt, moet de bergloods juist het historische profiel benadrukken. Het gebouw komt op de oorspronkelijke fundamenten en wordt weer van hout opgetrokken. De eenvoudige niet-geïsoleerde constructie met minimale installaties en zonnepanelen op het dak is een energiepositief gebouw waar in de zomer groepen kunnen worden ontvangen.

Ook zal het eiland weer in zijn eigen drinkwater voorzien. Werd vroeger regenwater als bron gebruikt, in de toekomst wordt water geput uit het IJmeer. Met innovatieve filtering wordt dat tot drinkwaterkwaliteit gebracht. Om in eten te kunnen voorzien, komt in het voormalig schietsveld ruimte voor moestuinen, waar de keuken uit kan putten voor de bezoekers. Van het afval dat daarvan overblijft wordt in een biovergister biogas gemaakt. Zo helpen circulaire principes om het eiland als zelfvoorzienend systeem te behouden en beleefbaar te maken.

100.000 bezoekers per jaar

De aggregaten op Pampus gaan uit en de meeste energie wordt in de toekomst fossielvrij opgewekt met zon en

wind. Deze nieuwe energiehuishouding is misschien wel de grootste uitdaging van het hele programma. Want hoe zorg je dat er altijd voldoende energie is om straks 100.000 bezoekers per jaar te kunnen ontvangen? En hoe pas je al die energieopwekking in op het eiland? De zoektocht naar antwoorden daarop begint in het verleden.

Toen het eiland werd ontworpen in opdracht van het ministerie van Oorlog werd al nagedacht over windenergie. Een grote windrotor was gepland om bij slecht weer de gracht om het fort droog te malen. De plek is bekend uit de tekeningen. Of die installatie toen is gerealiseerd is onbekend, maar historisch gezien past windenergie dus in het ontwerp van dit kunstmatige eiland. Zo ook wordt een deel van de zonnepanelen ingepast op de plek waar ooit de steenkolen werden opgeslagen. Zo spreekt op Pampus steeds de geschiedenis mee in de oplossingen voor de toekomst.

De geschiedenis is niet alleen de inspiratiebron voor de fysieke inrichting, maar ook voor de manier waarop het eiland straks met schaarste om zal gaan. Want net zoals de voorraden van de fortwachter en de soldaten eindig waren, zo zal straks de beschikbare energie op Pampus ook niet onbeperkt zijn. Het sparen van energie voor de schaarse momenten, en accepteren dat je op enig moment genoeg moet nemen met minder, zal de bezoeker tot nadenken stemmen over de energie van de toekomst.

Tom van Nouhuys is directeur van Forteiland Pampus.

Het forteiland is populair onder kinderen. Voor hen zijn er speciale rondleidingen en activiteiten. | Foto Stichting Forteiland Pampus

Waddenkust K(l)eigoed!

‘We willen van krimp een kans en een kracht maken’

De Friese Waddenkust is rijk aan erfgoed, maar worstelt met vergrijzing, ontgroening en krimp van de bevolking. Dorpsbewoners in het gebied krijgen nu de mogelijkheid zelf de leefbaarheid te verbeteren door karakteristieke leegstaande of verwaarloosde gebouwen te herbestemmen voor toerisme. Een interview over het project Waddenkust K(l)eigoed! met **Klaas Fokkinga**, erfgoedgedeputeerde van de provincie Fryslân.

De Waddenkust is voor de provincie Fryslân een toeristisch speerpunt. Het aantal bezoekers zal komende jaren fors groeien en de provincie wil dat in goede banen leiden en zorgen dat de groei bijdraagt aan leefbaarheid, natuur- en cultuurerfgoed en omgevingskwaliteit – ‘slimme groei’ noemt de provincie dat. Fryslân richt zich op kwaliteits- en cultuurtoeristen die geïnteresseerd zijn in dit Unesco-werelderfgoed met onder meer een internationaal uniek terpenlandschap. Er liggen prachtige dorpen, sommige met beschermd dorpsgezicht, en drie van de historische elf steden. En niet te vergeten de markante Waddendijk en de vele oude dijken die het landschap karakter geven. Een bijdrage van de Erfgoed Deal aan Waddenkust K(l)eigoed! maakt het mogelijk de komende tijd te beginnen met het restaureren en verbouwen van vier tot zes leegstaande gebouwen tot overnachtingsaccommodaties. Gedeputeerde Klaas Fokkinga maakt zich namens de provincie hier hard voor.

Wat houdt Waddenkust K(l)eigoed! in?

‘Dorpen komen zelf in actie om de leefbaarheid in hun omgeving te verbeteren door hun erfgoed daarvoor in te zetten. Die leefbaarheid staat langs de Friese Waddenkust onder druk door krimp van de bevolking. Dorpen maken samen plannen voor het herbestemmen van karakteristiek leegstaand erfgoed tot hoogwaardige overnachtingsaccommodaties met eventueel dagrecreatie. Het project slaat meerdere vliegen in één klap: erfgoedpanden worden behouden en ontwikkeld voor de toekomst, het project versterkt de toeristisch-economische

ontwikkeling van het gebied en verbetert de leefbaarheid in dit krimpgebied.

‘Er zit een competitie-element in het project. Wij hebben een prijsvraag uitgeschreven, waarna we vier tot zes plannen uitkiezen die subsidie krijgen van maximaal 200.000 euro. Bij de prijsvraag letten wij op de bijdrage aan de leefbaarheid, de kwaliteit van erfgoed, verduurzaming en architectuur, de bijdrage aan de “slimme groei” van verblijfsrecreatie, de kwaliteit van de erfgoedverhalen over het pand, het dorp en het landschap en ten slotte de financiële en maatschappelijke haalbaarheid.’

Welk probleem wordt opgelost met deze aanpak?

‘Door de krimp, ontgroening en vergrijzing van de bevolking komen voorzieningen in de knel, nemen economische activiteiten af en ontstaat er leegstand. Leegstand en verwaarlozing van gebouwen bedreigt de omgevingskwaliteit en daardoor ook de leefbaarheid van de dorpen. Zo komen ze in een negatieve spiraal terecht en die ontwikkeling willen we keren. Dat is een opgave voor de gezamenlijke overheden en daarom hebben we dit

project samen met de gemeenten Noardeast-Fryslân en Waadhoeke georganiseerd.

‘Vaak gaat het om karakteristiek erfgoed, zoals kerken, boerderijen, zuivelfabriekjes, scholen of dorpscafés. Neem alleen de kerken. Het Friese kleigebied heeft de hoogste dichtheid aan middeleeuwse kerken van heel Europa. Dat maakt dit gebied interessant maar geeft natuurlijk ook een enorme uitdaging.’

Wat is het unieke aan dit project?

‘In boppeslach!, riep ik toen ik hoorde dat ons project was uitgekozen door de Erfgoed Deal. Dat is een Friese uitdrukking voor een bijzondere prestatie die komt uit de kaatssport. Ik vind het uniek dat de bewoners van de dorpen zelf de trekkers zijn voor de inzet van hun erfgoed en hun eigen leefbaarheid. Zij hebben de regie over het opstellen van het plan, vanzelfsprekend samen met de eigenaar van het te transformeren pand. Wij helpen de dorpen zodat ze een beroep kunnen doen op professionele ondersteuning. Er is een zogenaamd “oliamannetje” die ondersteunt bij het proces, er is hulp van het Kennis-

Gedeputeerde Klaas Fokkinga op de Waddendijk met op de achtergrond de Waddenzee en het dorp Wierum. | Foto Jacob van Essen, Hoge Noorden

‘Het Friese kleigebied heeft de hoogste dichtheid aan middeleeuwse kerken van heel Europa’

centrum Herbestemming Noord en ondersteuning door de Toerisme Alliantie Fryslân en de ondernemersorganisatie Ynbusiness. Ook krijgen de bewoners een budget voor een architect en het opstellen van erfgoedverhalen.

‘Met deze dorpsaanpak borduren wij voort op de methodiek van de Dorpsontwikkelingsmaatschappij (DOM), die is ontwikkeld in het krimpgebied Noordoost-Fryslân. Binnen een DOM werken inwoners samen met de overheid en adviseurs aan de leefbaarheid en de ontwikkeling van een dorp.’

Wat is hier de rol van het erfgoed?

‘Erfgoed wordt gekoppeld aan toeristisch-economische ontwikkeling en leefbaarheid. Het realiseren van erfgoedlogies past uitstekend bij de ambities om de kwaliteits- en cultuurtoerist te trekken. Misschien net zo belangrijk is dat erfgoed de betrokkenheid van dorpsbewoners bij hun leefomgeving kan verdiepen. Het vergroot de kennis, het draagvlak en de trots op hun erfgoed als samenbindende factor.

‘De financiële impuls vanuit de Erfgoed Deal maakt het mogelijk om erfgoed te verbinden met krimp en recreatie. Rijk, provincie en gemeenten stellen samen 950.000 euro beschikbaar. Het grootste deel is voor restauratie en herbestemming van de panden. Een deel is bedoeld om dorpen te helpen om plannen te maken.

‘Een markant onderdeel van het erfgoed is het stelsel van oude dijken en de huidige Waddendijk. De Waddendijk tussen Lauwersoog en Koehool wordt de komende jaren versterkt in het kader van klimaatadaptatie. Dit wordt gebiedsgericht benaderd wat betekent dat de hele omgeving wordt meegenomen in de plannen. Dit wordt een belangrijk onderdeel van het programma van de Landschapstriënnale 2023 “Dynamische Delta”

dat aan de Friese Waddenkust zal worden gehouden – een mooi podium om ons project in de etalage te zetten.’

Hoe ver is het project nu?

‘Vanaf november konden alle dorpen een idee op hoofdlijnen indienen. Uit die aanmeldingen droegen de gemeenten de acht meest kansrijke ideeën voor aan de provincie. Het zijn ideeën voor een watertoren, een oude zuivelfabriek, een kerk, een boerderij, een oude herberg met brouwerij, een winkel, een oud rechthuis en een museumhuis. Die dorpen hebben vanaf 12 april de gelegenheid hun plan uit te werken en voor 1 november in te dienen voor de prijsvraag. De plannen worden gepresenteerd tijdens een publieksmarkt. Een onafhankelijke jury kiest vervolgens vier tot zes plannen uit die subsidie krijgen en kunnen worden uitgevoerd. De uitvoering is in 2022 en 2023.’

Wat spreekt u persoonlijk het meest aan?

‘Leefbaarheid en erfgoed zijn belangrijke onderdelen van mijn portefeuille. Dat maakt de combinatie van dit project – erfgoed en leefbaarheid – voor mij ook zo bijzonder. Met dit soort projecten kunnen we ook nog beter het verhaal van Fryslân vertellen. Ik hoop dat we door dit project kunnen laten zien dat door de inzet van erfgoed en een integrale benadering van onderop er een beweging voor de toekomst op gang kan worden gebracht. Een beweging waarin krimp verandert in een kans en een kracht.’

Kees van Stralen is senior adviseur erfgoed en cultuurlandschap bij de provincie Fryslân.

Voorbeeld van leegkomend erfgoed: een kerk in Sexbierum. Dit pand is door het dorp voorgedragen voor het project. | Foto Kees van Stralen

Fotoserie

Foto's Els Zweerink - Tekst Tirzah Schnater

Nagele werd vanaf 1955 als laatste van tien dorpen in de Noordoostpolder gebouwd. Stedenbouwkundig was het een experiment. Waar de andere dorpen werden ontworpen in de traditionele stijl van de Delftse school, werd Nagele vormgegeven door architecten van het nieuwe bouwen, waaronder Cornelis van Eesteren, Ben Merkelbach, Gerrit Rietveld en Aldo van Eyck. Deze architecten, aangesloten bij De 8 en Opbouw, stonden voor radicale veranderingen in planologie en architectuur. Nagele werd het enige plattedakendorp van Nederland. Door de dorpskern 'op te heffen' en te vervangen door een grasveld waaraan kerken en scholen werden gebouwd, wilden de architecten tevens de sociale hiërarchie in de samenleving opheffen.

De 32 woningen van de Karwijhof kregen gespiegelde plattegronden en werden aan elkaar geschakeld via lage entrees. Op een plattegrond van nog geen 100 vierkante meter pasten een woonkamer, keuken, bijkeuken, drie slaapkamers en een 'waskamer'. Er was in die tijd nog geen gas, centrale verwarming of badkamer (wel een lavet). Toch moeten de huisjes, met hun lichte interieurs, een grote luxe zijn geweest. De woningen waren aanvankelijk eigendom van de overheid en werden verhuurd door een lokale woningbouwvereniging. In 1965 nam woningbouwvereniging Noordoostpolder (later Mercatus) het stokje over tot Mercatus ze in 2016 verkocht aan Vereniging Hendrick de Keyser, een organisatie die historische panden verwerft en restaureert. Op het nippertje gered van de sloop.

De Karwijhof is, op de kleurstelling na, relatief goed bewaard gebleven. De woningen worden opgeknapt en verduurzaamd, als onderdeel van de revitalisering van Nagele. Daarmee laat Vereniging Hendrick de Keyser zien dat verduurzamen van wederopbouwcomplexen goed te doen is. Nagele trekt vanwege zijn bijzondere opzet architectuurliefhebbers van over de hele wereld. Op Karwijhof 20 is sinds 2020 een Museumhuis gevestigd, het buurhuis maakt als vakantiehuis deel uit van Monument en Bed een verhuurinitiatief van Hendrick de Keyser.

Terug naar Nagele

Nagele werd in 1955 als modernistisch polderdorp ontworpen volgens de ideeën van het nieuwe bouwen – waarin de gemeenschap voorop stond. De 32 woningen van de Karwijhof worden momenteel gerenoveerd en verduurzaamd. Portret van een bijzonder wederopbouwwijkje en zijn bewoners.

Inge Osinga, namens Vereniging Hendrick de Keyser coördinator van Huis Polman, het museumhuis op Karwijhof 20

‘Oud-bewoners geven het verhaal van Nagele kleur’

‘Wat vind je nou mooi aan zo’n blokken-dooos? Dat zeggen veel mensen in eerste instantie. Tot je ze meeneemt in het verhaal van hoe en waarom deze huizen gebouwd zijn. Mensen waren in die tijd gewend aan donkere huizen, niet goed geïsoleerd en eventileerd. Zo’n huis als dit was toen een luxe. Wat een licht! Geen teil meer, maar een lavet met wegstromend water. En maar liefst drie slaapkamers. Na de oorlog wilde niemand meer honger lijden, en hier in de polder werd voedsel verbouwd, daar wilde je graag wonen. In die tijd was er nog strikte verzuiling. Met Nagele werd een dorp ontworpen voor een gemeenschap van mensen die harmonieus naast elkaar konden leven. Maar uiteindelijk werden de ontwerpers ingehaald door de tijd en raakte het wonen in zo’n gemeenschap uit de mode.

Er komen in het museum drie soorten bezoekers: mensen met interesse voor architectuur en planologie, mensen die in een soortgelijke bouwstijl zijn opgegroeid en die de nostalgie van hun jeugd willen herbeleven, en mensen die daadwerkelijk hier zijn opgegroeid. Die laatste bezoekers vind ik het leukst, omdat ze hun eigen verhalen meebrengen. Soms nemen ze foto’s mee van die tijd. Geweldig vind ik dat. Zo krijgt het verhaal van Nagele nog meer kleur.’

Biser Mirchev en zijn vrouw **Lucy** komen uit Bulgarije en werken op de visafslag in Urk

'In Nagele is alles plat'

'Sinds januari wonen we hier, op de Karwijhof. In Bulgarije zijn we flats van vijftien verdiepingen gewend. In Nagele is alles plat. We wisten niet dat dat ook hier in Nederland heel bijzonder is, maar we vinden het heel prettig wonen. We werken veel en beginnen 's ochtends heel vroeg. Elke dag komen we om drie uur 's middags moe thuis, en vinden hier rust en ruimte in ons eigen huis. We zitten dan lekker op de bank en kijken televisie: nieuws uit Bulgarije, Bulgaarse muziek op YouTube. Toen ik nog geen vast contract had, woonde ik met meerdere mensen in een huis in Urk. Dit is een verademing.

Ons thuisland is prachtig en we missen het zeer, maar er is daar geen werk en dat geeft stress. Daarom wonen we hier. We hebben in dit huis ook ruimte voor gasten uit Bulgarije en hopen dat het snel mogelijk wordt ze te ontvangen. Het huis is verder lekker warm en goed geïsoleerd. En de burens zijn aardig. We zijn tevreden.'

Mevrouw Jongman (83) betrok in 1958 met haar jonge gezin een van de Karwijhof-huizen

‘Ik moet er niet aan denken hier weg te gaan’

‘Mijn dochter was zes weken oud toen we hier kwamen wonen. Later zijn er nog drie kinderen geboren. Mijn man was loodgieter en werkte voor De Directie (Directie Wieringermeer die verantwoordelijk was voor het inrichten van de nieuwe IJsselmeerpolders, red). Een bijna nieuw huis – daarvoor alleen tijdelijk bewoond door een van de polderwerkers –, met voor en achter vrije ruimte, dat was voor ons echt geweldig. We hadden meteen leuk contact met de burens, allemaal net als wij jonge gezinnen. Er is altijd veel te doen geweest, volop verenigingsleven. Ik heb mooie herinneringen aan het jaarlijkse corso en het amateurtoneel. Het was gezellig en gemoedelijk.

Dat veranderde op een gegeven moment. Er kwamen nieuwe mensen van buitenaf. Veel ouderen gingen verhuizen. Mijn loopmaatje bijvoorbeeld. Toch moet ik er niet aan denken weg te gaan. Zolang ik zelfstandig kan wonen en met de auto naar mijn kinderen kan gaan, zit ik hier goed.’

| Door Simon van den Bergh en Aditi Kho

Hoe plaats je windturbines en zonnevelden in het landschap?

Passen en meten in de Gelderse energietransitie

De nationale doelstellingen voor de energietransitie krijgen vorm in zogenaamde Regionale Energiestrategieën (RESsen). In Gelderland is de discussie op gang gekomen hoe de zes regio's moeten omgaan met de ruimtelijke opgave van inpassing van windturbines en zonneparken. De kans om daarin erfgoed een stevige rol te geven lijkt er volop te zijn.

Het lijkt misschien een open deur, maar het belang dat de provincie Gelderland hecht aan 'optimaal ruimtegebruik' bij de energietransitie is vanuit erfgoedperspectief interessant. Met optimaal ruimtegebruik doelt de provincie onder meer op omgevingskwaliteit, behoud van landschapskarakteristiek en erfgoed. Gelderland stuurt, met andere woorden, op fatsoenlijke inpassing van windturbines en zonnevelden.

En dat is, zeker voor windturbines, lastig. Die zijn door hun maat landschapsoverstijgend – en daarmee niet 'in te passen'. Inpassen in het ene landschap maakt ze immers 'beleefbaar' vanuit het andere. De turbines passen hooguit ergens bij. De persoonlijke kant van het begrip beleving maakt het extra ingewikkeld – het is immers afhankelijk van de activiteit van de waarnemer. Op de snelweg beleef je windturbines anders dan vanuit de woonkamer of recreërend in de natuur of een cultuurhistorische omgeving. Daarnaast is het lastig in te schatten wat het effect van de optelsom van alle inpassingen is. Zien we dan overall aan de horizon plukjes turbines? En wat vinden we daar dan van?

De opgave wordt dan ook vaak anders ingestoken: waar doen ze het minste pijn? Het ligt dan voor de hand uit te kijken naar locaties in de nabijheid van infrastructuur en grote bedrijventerrein of in zeer grootschalige landschappen. In kleinschaliger, gevarieerder landschappen stoort een moderne turbine eerder, zo blijkt uit onderzoek. We weten inmiddels ook dat dit het sterkst geldt binnen een straal van ongeveer tien keer de tiphoogte. Voor toe-

komstige megawindturbines kan die hoogte oplopen tot ruim 250 meter – het gaat dan om een cirkel met een diameter van meer dan vijf kilometer.

De schok bij het eerste windpark kan zo groot zijn dat er veel weerstand komt bij de volgende projecten. In dat geval doen we één stap vooruit en twee stappen achteruit in het energietransitieproces. Indien de megawindturbines vanuit waardevolle cultuurlandschappen te zien zijn, zal dit 'landschapspijn' geven. Iets teruggeven aan het landschap door de aanleg van bijvoorbeeld groen-blaue structuren of natuur- en landschapsversterkende elementen, kan de pijn verzachten en de acceptatie vergroten.

Veel discussie

Dit jaar wordt landelijk de 'RES 1.0' vastgesteld, de aanzet tot een regionaal energiebeleid tot 2030. Dat is een inventarisatie van door de regio's aangeleverde cijfers en kaarten met 'zoekzones' voor de opwekking van wind- en zonne-energie. We moeten hopen dat de gemeenteraden kritisch zijn en zich afvragen of de 'zoekzones wind' ook goed in 3D zijn bekeken vanuit kwetsbare gebieden. Dat is nog lang niet overal gebeurd, maar zal hoe dan ook in de raden veel discussie opleveren.

Dit is dan ook hét moment om kwaliteit en erfgoed goed te verankeren. In eerste instantie vanuit de RESsen zelf. Die kunnen abstracte criteria meegeven, bijvoorbeeld over openheid en variatie. Het is niet

Protest tegen windmolens in Neede.
| Foto Sander Koning, ANP/Hollandse Hoogte

Bouw van een nieuwe windturbine bij Waardenburg.
| Foto Bart van Overbeeke, Hollandse Hoogte

nodig om hierbij al regels over bijvoorbeeld maatvoering of materiaal te formuleren. Gemeenten kunnen de 'inpassing' dan koppelen aan hun eigen kwaliteitsambities. Het moet immers allemaal op gemeentelijk niveau vergund worden. Het is goed mogelijk om hierbij met een regionaal landschapsfonds te werken. Misschien kunnen de turbines niet overtuigend worden ingepast, maar landschapsversterking elders in de omgeving kan onderdeel worden van de planvorming: herstel van houtwallen, bosjes en waterlopen zijn hier voorbeelden van. Zo verzachten we de pijn en houden we een karakteristiek landschap over als de turbines over een aantal decennia plaatsmaken voor alternatieven. Hoe meer 'landschapspijn', hoe groter de landschappelijke kwaliteitsbijdrage in de omgeving om deze pijn te compenseren. Zo doe je iets terug voor het landschap en dit kan het draagvlak voor windturbines vergroten.

Enorm probleem

De opgave bij zonnevelden lijkt een stuk minder ingewikkeld. Er zijn voor de hand liggende plaatsen: daken, bij bedrijventerreinen en bij snelwegen. Toch stuiten plannen regelmatig op verzet. Zeker in het landelijk gebied, op agrarische grond, kunnen de gemoederen hoog oplopen – met name omdat de schaal van sommige van die weiden nu zo groot is dat inpassing daar net zo

goed een enorm probleem oplevert. Ontwikkelaars hebben inmiddels goed door dat er tussen gemeenten grote verschillen bestaan als het om omgevingskwaliteit en landschapszorg gaat en kiezen hun locaties zorgvuldig in gemeenten waar hiervoor stevig beleid ontbreekt. Hoe makkelijk zonnenvelden zijn in te passen hangt af van de locatie. Sommige gebieden zijn geheel uitgesloten – denk aan het Gelders Natuurnetwerk, en het vraagt onderzoek naar het karakter om te achterhalen wat een landschap kan verdragen.

Geen hekken met hedera

Gemeenten hanteren kwaliteitscriteria bij de vraag naar inpassing, bijvoorbeeld uit de nota's Omgevingskwaliteit en landschapsontwikkelingsplannen. Gelderland heeft met de 'Gelderse ZonneWijzer' een inspirerend document over de techniek van de aanleg en over de ruimtelijke en ecologische karakteristiek van de te behouden of te versterken Gelderse landschappen. De ZonneWijzer stimuleert de dialoog tussen overheid, initiatiefnemers en omgeving. Het document laat zien dat de aanleg van een zonnenveld prima samen kan gaan met de landschappelijke kwaliteiten en het creëren van ecologische meerwaarde.

De 'Gelderse ZonneWijzer' wijst ook op mogelijkheden om historische of bestaande landschapsstructuren in te zetten. Zeker in gebieden waar het landschap een impuls kan gebruiken is dit een enorme kans. Een voorbeeld: plaats geen hekken met hedera, maar sluit aan op houtwallen – en versterk die als ze erom vragen. Ook hier is het dus de kunst om te investeren in zaken die het landschap blijvend versterken, ook na ontmanteling van het veld over een aantal decennia.

Ook de aanleg van de velden zelf moet worden gezien als een ontwerpogave, met name in de kwetsbare en regionaal gewaardeerde open en halfopen landschappen. Het is goed om daar criteria voor op te stellen, bijvoorbeeld om de panelen onder ooghoogte te plaatsen – zo'n 1,5 meter. Zo blijft het landschap over de panelen heen 'afleesbaar'. Dit is helaas nog lang niet de praktijk. Vaak voorzien de plannen in deze gebieden in opstellingen van twee tot drie meter hoogte – iets wat in een boskamer overigens weer prima zou passen. Inpassing van zonnenvelden is altijd een ontwerpogave op basis van het onder- en omliggende landschap. Maar er komt meer bij kijken: wensen omtrent woningbouw, natuur, recreatie, groenvoorziening om er een paar te noemen. Dit vraagt om een bovengemeentelijke blik. Zonneparken worden vaak in overleg met de omwonenden gemaakt. Hoewel het goed is voor het draagvlak om de landschapsarchitect van een wensenlijstje te voorzien, komt het nog te vaak voor dat de initiatiefnemer de bewoners al toezeggingen doet – zoals een beplanting van vier meter hoog in een open landschap om het zonnepark achter te verbergen.

De aanleg van de zonnenvelden moet worden gezien als een ontwerpogave

Ontwerpspeelruimte

De inpassing van windmolens en zonnecollectoren is een schaalprobleem. De energievraag is het hoogst in de stad, maar ruimte voor deze installaties is er vooral op het platteland. Dat vraagstuk ligt terecht op het regionale niveau, maar speelt nu al in de gemeenten. De vergunningtrajecten lopen al. Willen gemeenten maximale invloed hebben op de mate waarin pijnverzachtende maatregelen mogelijk zijn, dan zullen ze dus nu deze vertaalslag moeten maken, om zo te borgen dat deze ambities in de volgende regionale ronde – 'RES 2.0', de eerste actualisering van de RES in 2023, – worden uitgewerkt. Immers, er moet wel nu al voldoende ontwerpspeelruimte afgesproken worden om er later op terug te kunnen komen. Het is te hopen dat er goed door deze RES-race komt. Voor een geslaagde energietransitie is het dus belangrijk dat gemeenten een helder beeld hebben van de kernkwaliteiten van hun eigen grondgebied en hoe ze daarmee wensen om te gaan. Even belangrijk is echter dat het regionale aspect niet uit het oog verloren wordt en dat gemeenten elkaar iets gunnen en onderling afspraken maken. De behandeling van de 'RES 1.0' in de gemeenteraden zal een eerste inkijkje geven in de mate waarin men deze twee zaken bijeen weet te brengen.

Simon van den Bergh is hoofd bedrijfsvoering bij het Gelders Genootschap. Aditi Kho is landschapsarchitect en als adviseur werkzaam bij het Gelders Genootschap.

Zonnepark in de provincie Gelderland. Schapen houden het gras kort. | Foto Flip Franssen

SolarPark De Kwekerij, gemeente Bronckhorst. | Foto Flip Franssen

Energietransitie in Gelderland

De doelstellingen van het nationale Klimaatakkoord zijn in Gelderland opgesplitst in ambities voor zes regio's. Die zijn verantwoordelijk voor de vertaling in zogeheten Regionale Energiestrategieën (RESsen). De regio's zijn: Achterhoek, Arnhem-Nijmegen, Rivierenland, Foodvalley, Noord-Veluwe en de Cleantech Regio (omgeving Apeldoorn, Zutphen en de omliggende landelijke gemeenten). Gelderland legt de lat hoog. Waar landelijk is afgesproken om in 2030 op 49 procent hernieuwbare energie te zitten, streeft Gelderland in het Gelders Klimaatplan 2021-2030 naar 55 procent. Criteria voor de Gelderse energietransitie zijn neergelegd in het Gelderse Coalitieakkoord en de ambities en belangen uit de provinciale Omgevingsvisie en de kadernota 'Gaan voor Gaaf Gelderland'. De Gelderse criteria vallen uiteen in vier categorieën: kwantitatief gericht op opwekking, optimaal ruimtegebruik, maatschappelijk en bestuurlijk draagvlak en efficiency van het energiesysteem.

De boer van de toekomst bestaat al

Dat het Nederlandse landschap onder druk staat en voor grote transities staat is intussen bekend – de Erfgoed Deal heeft er zijn bestaan aan te danken. Doorgaan op dezelfde voet is voor de landbouw een doodlopende weg. De landbouw moet duurzamer, met meer aandacht voor biodiversiteit, dierenwelzijn en landschap. Dat betekent dat er op een andere manier voedsel moet worden geproduceerd. Een van die andere manieren is kringlooplandbouw, zoals landbouwminister Carola Schouten die in 2018 introduceerde.

Het College van Rijksadviseurs (CRa) bracht de afgelopen jaren meerdere adviezen uit over de noodzaak tot vernieuwing in de landbouw en werkte aan projecten over de relatie tussen landbouw en landschap. Zo was er Panorama Nederland, waarin het CRa een perspectief voor de ruimtelijke inrichting van Nederland voor de komende dertig jaar schetst – met onder meer een pleidooi voor een *new deal* tussen boer en maatschappij. Deze deal behelst dat boeren een eerlijk inkomen ontvangen voor het produceren van gezond voedsel én daarbij zorg dragen voor een aantrekkelijk, toegankelijk en biodivers landschap. De tegenprestatie van de consumenten is dat die een redelijke prijs betalen voor hun voedsel.

Deze *new deal* kan de aanzet zijn tot wat tegenwoordig een 'landschapsinclusieve landbouw' heet. Die term is een variant, of beter: een uitbreiding, van de oudere term 'natuurinclusieve landbouw'. Centraal in beide concepten staat dat het produceren van voedsel samen moet gaan met het 'produceren' van een aantrekkelijk landschap, waarin ook erfgoedwaarden tot hun recht komen.

Als je dat zo leest, klinkt dat allemaal als verre toekomstmuziek. Maar dat is niet waar. Veel boeren werken al op deze wijze. Toenmalig rijksadviseur voor het Landschap Berno Strootman nam het initiatief tot het opzetten van drie pilots rondom die *new deal*, waarover een leesbaar eindrapport verscheen: 'Op weg naar een New Deal tussen boer en maatschappij'.

Als vervolg op die pilots én om aan te tonen dat landschaps- en natuurinclusieve landbouw geen lucht-fietserij zijn, verscheen eind vorig jaar het boek 'Boer doet leven'. In twintig portretten komen hedendaagse boeren aan het woord die als vernieuwers voedsel produceren en tegelijk een aantrekkelijk landschap creëren. Het levert een mooi, positief en hoopvol boek op van 'landschapsboeren'.

Het boek geeft de lezer een caleidoscopisch beeld van hoe het anders kan in de landbouw. Het zijn eerlijke verhalen, met aandacht voor de positieve kanten van landschapsinclusieve landbouw, maar er is ook aandacht voor de tegenslagen waar elke boer mee te maken krijgt. Hun doorzettingsvermogen en geloof in de nieuwe manier van boeren slaat ze er doorheen. Deze positieve energie is ook in de vormgeving en de fotografie doorgevoerd: prachtige foto's larderen de verhalen.

Ik las deze verhalen kort nadat ik het vorig jaar verschenen boek 'Het landschap de mensen' van Auke van der Woud had gelezen. Onbewust bekruipt je dan het gevoel dat landschapsinclusief boeren teruggrijpt op de negentiende-eeuwse landbouw vóór de toen ingezette de modernisering. Bij nader inzien echter is landschapsinclusief boeren vooral een correctie op de te ver doorgeslagen rationele landbouw: zo kan het dus ook! Een voorbeeld: van elk geportretteerd bedrijf is een schema opgenomen over 'de boekhouding van...', wat naadloos past in de traditie van rationeel boeren zoals we die al decennia kennen.

Berno Strootman, Caspar Janssen, Jantien de Boer, Boer doet leven – Portretten van landschapsboeren, met foto's van Harry Cock en Sarah Wong, uitgeverij Lecturis, € 25,-. Het boek is mede mogelijk gemaakt door een financiële bijdrage vanuit de Erfgoed Deal.

Edwin Raap is als netwerker verbonden aan het programmabureau Erfgoed Deal.

Landschapsboer Cornelis Mosselman en zijn gezin. | Foto Sarah Wong

Bloemrijke akkerrand bij een biologische boer in Oude Tonge. De randen leveren een bijdrage aan de biodiversiteit. | Foto Branco de Lang, ANP

Erfgoed Deal-webinar over verduurzaming

Samenleving uit balans

De noodzaak om de samenleving te verduurzamen heeft verregaande gevolgen voor Nederland. Maurits van Putten was bij een webinar over het verduurzamen van het landschap dat de Erfgoed Deal in samenwerking met de ErfgoedAcademie in april organiseerde. Hij noteerde zijn impressies in woord en beeld: de weg vooruit is de weg terug.

Een van de kernwoorden op het webinar was 'balans'. Een balans die zoek is, doorgeschoten en onhoudbaar – een landschap uit balans. Het beeld drong zich op van een weegschaal met aan de ene kant de te zware veestapel en aan de andere kant de kwetsbare grutto. De intensieve veehouderij, de uitputting van de bodem en de zonne-weides die als een industriële laag over ons weidelandschap worden gelegd. Deze monoculturele productielandschappen verbeelden het onhoudbare systeem van een steeds intensievere productie ten koste van het landschap.

Het roer moet om. Er is een doel. Er ligt een routekaart en de brug van nu naar straks, een nieuw Nederland, ligt er al. De oude landschapslagen, het erfgoed, rechts onderin, verbeelden het benutten van de logica van de geschiedenis als onderlegger voor het nieuwe landschap. Op weg naar een ruimtelijke orde waar duurzame geconcentreerde bebouwing wordt afgewisseld met een natuurlijk en biodivers landschap. De CO₂-uitstoot gaat naar beneden, het aantal weidevogels juist omhoog. De herbestemde steenfabriek draait nu op waterstof. Het kan – en het gaat ons lukken. De grutto bouwt haar nest.

Maurits van Putten is netwerker van de Erfgoed Deal en kunstenaar.

Sylvia Pijnenborg van erfgoedontwikkelaar BOEi over herbestemmen in coronatijd

‘Zie erfgoed als mogelijkheid voor gebiedsontwikkeling’

Voor herbestemmingsorganisatie BOEi zijn het bewogen tijden. Van huurders overeind houden tot investeringsmogelijkheden blijven zien voor het herbestemmen van erfgoed. Maar ondanks alle hoofdbreken door de coronacrisis gloren er ook nieuwe kansen. Adjunct-directeur Sylvia Pijnenborg legt haar toekomstvisie langs vier trends, én naast de ambitie van de Erfgoed Deal.

‘Toen de eerste lockdown kwam dachten we nog: even overleggen met de huurders over hoe we hier doorheen komen. We stelden scenario’s op, maar die konden telkens de prullenbak in. Sommige mensen waren echt in paniek, hoe moesten ze hun huur betalen? Met hen zijn we tot afspraken gekomen. Maar hoe langer het duurt, hoe meer noodkreten er komen, en we ons best moeten doen om mensen er doorheen te trekken.

‘Na een jaar zijn er gelukkig nog geen faillissementen, maar we moeten bij sommige huurders wel alle zeilen bijzetten om ze er niet aan onderdoor te laten gaan. Wij hebben natuurlijk ook niets aan lege panden. We proberen er echt samen doorheen te komen.

‘De monumentenlening van het rijk helpt om door te kunnen met de lopende projecten, maar als je buffer opraakt, kun je ook niet investeren. Dan is het gevaar dat er wordt gezegd: dan doen we wel even wat minder aan onderhoud. Maar dat kan niet altijd, dat komt het monument niet ten goede en we moeten ook voorkomen dat restauratiebedrijven omvallen en kennis verloren gaat. ‘Deze crisis zal economische gevolgen hebben, ook voor herbestemming. Er komt waarschijnlijk weer leegstand in de vastgoedmarkt, en dus ook leegstand van monumenten – denk aan kantoren, horeca en winkels. Voor de lange termijn hebben we er wel vertrouwen in. We zijn onderscheidend, monumenten blijven gewild.’

Toch ziet Pijnenborg ook kansen voor herbestemming van monumentaal erfgoed. Vier trends – die door de

coronacrisis zijn ingezet of versterkt – kunnen daarbij helpen.

Trend 1: herwaardering van de directe omgeving

‘Ik woon in het oude centrum van Voorburg en loop tegenwoordig regelmatig een rondje. Dan loop ik eerst door de Herenstraat, langs de kerk en dan langs de Vliet, waar voormalig landhuis Vreugd en Rust – nu hotel – en buitenplaats Hofwijck staan. Een prachtige omgeving.

‘De herwaardering voor ons eigen land wordt breed gedeeld. We kijken bij verschillende projecten of we daar bij kunnen aanhaken, bijvoorbeeld toerisme door een project om te laten bouwen naar hotel of erfgoedlogies. Neem de Sint-Janskerk in Roosendaal. Daar kijkt de gemeente of die kan worden ingericht als ontmoetingsplaats voor cultuur, kunst en theater. Juist in deze coronatijd groeit de wens dit proces te versnellen, ook om mensen perspectief te bieden.

‘Ik hoop dat nu meer mensen thuiswerken, hun eigen omgeving ontdekken en in eigen land op vakantie gaan, dat die waardering ook leidt tot meer mogelijkheden voor het herbestemmen van monumenten. Het viel me op dat na de eerste golf veel tijdelijke initiatieven ontstonden in en rond monumenten – dingen die wél op afstand kunnen, wandeltochten bijvoorbeeld, of activiteiten voor lokale ondernemers. In Roosendaal is het idee om horecaondernemers tijdelijk de kerk te laten gebruiken, waar voldoende afstand kan worden

ENKA Ede. | Foto Jan van Dalen, BOEi

gehouden. Dat ligt nu stil vanwege de lockdown, maar dat wordt zeker weer opgepakt als de maatregelen verruimen. En een van onze monumenten in Rotterdam, de Waalse kerk, werd gebruikt als wachtruimte voor het oogziekenhuis. Heel mooi vind ik dat!’

Trend 2: wonen en werken dicht bij elkaar

‘In ieder geval deels blijven thuiswerken en de reiskilometers voor woon-werkverkeer beperken: ja, ik geloof wel dat dat blijft. Wij hebben projecten door het hele land en kijken nu of we iets kunnen met “satellietwerkplekken”: plekken bij de projecten waar we kunnen werken en met elkaar overleggen. Ik kan me voorstellen dat bedrijven in plaats van voor één hoofdkantoor kiezen voor meerdere locaties door het land, waar dan afwisselend gewerkt wordt. Elkaar ontmoeten blijft belangrijk, ook al werken we veel meer thuis.

‘De animo om dat soort satellietplekken in leegstaan-

Wie is Sylvia Pijnenborg?

Sylvia Pijnenborg (1971) studeerde Bouwkunde aan de TU Delft. Na een korte carrière als architect werkte ze van 1997 tot 2007 als projectmanager bij de gemeente Den Haag, werd vanaf 2008 ontwikkelingsmanager bij BOEi en werd daar in 2015 adjunct-directeur. Pijnenborg is sinds 2015 bestuurslid van de Nationale Monumentenorganisatie, sinds 2019 voorzitter van de raad van toezicht van Nationaal Park de Utrechtse Heuvelrug en sinds 2020 bestuurslid bij de Federatie Instandhouding Monumenten.

Sylvia Pijnenborg voor buitenplaats Hofwijck in Voorburg. | Foto Tirzah Schnater

Markthal Amsterdam. | Foto's Jan van Dalen, BOEi

‘Erfgoed is van ons allemaal en zou toegankelijk moeten zijn voor de omgeving’

Wat is BOEi?

BOEi is een van de grootste monumentenorganisaties in Nederland die gebouwd erfgoed en oude panden aankoopt voor herontwikkeling. De organisatie is een van de oprichters van de FIM (Federatie Instandhouding Monumenten), de collectieve belangenbehartiger van particuliere monumentenorganisaties in Nederland. De FIM is een van de dertien partners van de Erfgoed Deal.

de monumenten te creëren, hangt af van de ontwikkelingen in de kantorenmarkt. Een kantoor moet goed gefaciliteerd zijn met een prettig binnenklimaat en voldoende daglicht. Dat is best kostbaar in een monument en er is dus een goede businesscase voor nodig. Maar een centraal gelegen monument waar je kunt werken, elkaar ontmoeten, een broodje kunt eten – zulke inspirerende plekken hebben echt wel meerwaarde.’

Trend 3: trek uit de Randstad naar kleinere steden of het platteland

‘Deze crisis geeft mensen die naar meer ruimte verlangen een boost om écht de stad uit te gaan. Hoezo een duur appartement driehoog-achter in Amsterdam? Daarvoor kun je ook een leuk boerderijtje in de buurt van Zutphen of Zwolle kopen. Ideaal met jonge kinderen en veel thuiswerken.

‘We merken dat voor boerderijen die voorheen niet zo in trek waren weer animo ontstaat. En dat er meer kansen ontstaan voor kloosters en landgoederen. Voor het erfgoed in de Randstad was altijd een markt, maar voor het meer perifere erfgoed minder. Dat verandert nu.

‘Neem Landgoed Singraven in Twente. Daar werken we al lang aan een plan voor “rood voor rood”, om te blijven zorgen voor het onderhoud en behoud van landhuis. Er komen nu zeven erven met huizen geïnspireerd op de kenmerkende boerenerven

voor het gebied en landschap. Dat loopt nu heel goed.

‘Door de trek naar kleinere steden neemt de belangstelling toe voor monumenten met flink vloeroppervlak én met buitenruimte. Ik kan me ook voorstellen dat je meer wooncollectieven krijgt – tien gezinnen die een klooster kopen bijvoorbeeld.

‘Voor monumenten in de kleinere groeisteden die geschikt zijn voor bijvoorbeeld cultuur of horeca zal dit proces wat langzamer gaan. Wellicht dat randstedelingen die naar de provincie verhuizen nieuwe behoeftes meebrengen, maar dan moet het bevolkingsaantal echt wel substantieel toenemen.’

Trend 4: wonen in de buurt van erfgoed

‘Steeds meer mensen verblijven graag in de buurt van erfgoed. Ook in hun eigen woonomgeving. Doordachte gebiedsontwikkeling is daarbij enorm belangrijk. Wij zeggen altijd: pak eerst het erfgoed op. Denk aan de Cereol-fabriek in Utrecht, een combinatie van een restaurant, een school, een bibliotheek en een cultureel centrum. Of neem de Enka-fabriek in Ede, waar een nieuw woonwijk wordt gebouwd op het oude fabrieksterrein, met monumentale gebouwen waarin allerlei maatschappelijke functies in zitten. Als dat eenmaal loopt, is het een stuk makkelijker om de woningen te verkopen. Kortom, beschouw erfgoed als mogelijkheid voor gebiedsontwikkeling.’

En daar ligt natuurlijk een koppeling met het gedachtegoed van de Erfgoed Deal: de rol van erfgoed bij ruimtelijke opgaven?

‘Dat is voor ons zeker een speerpunt. De Westhal van Enka Ede ligt bijvoorbeeld helemaal vol met zonnepanelen. Het voormalige kantinegebouw is een school geworden, de Westhal is een fietsexperience. Het erfgoed draagt hier echt bij aan de kwaliteit van de leefomgeving, juist door de combinatie van monumenten, woningbouw en duurzame energievoorziening voor de hele wijk. Een prachtig voorbeeld en helemaal in de geest van de Erfgoed Deal.

‘Ook voor de Centrale Markthal in Amsterdam onderzoeken we hoe die een rol kan spelen in de gebiedsontwikkeling daar. We kijken ook naar zonnepanelen, maar vooral naar sociale duurzaamheid, vanuit onze overtuiging dat erfgoed van ons allemaal is en toegankelijk zou moeten zijn voor de omgeving – al lukt dat niet altijd en overal.

‘Die toegankelijkheid kan ook best commercieel zijn. Uiteindelijk moeten de rekensommen ook kloppen. Maar we proberen bij elke herbestemming ook de kennis over de historie te borgen. Bij het Cereol-project in Utrecht zie je dat bijvoorbeeld terug in een paneel bij de entree waarop het verhaal van de lijnzaadfabriek verteld wordt. We proberen steeds de relatie met de leefomgeving te versterken.

‘Onze uitdaging, zeker in deze tijd: een functie zoeken die past

bij een gebouw en het project financieel sluitend maken om het gebouw te onderhouden. Er zijn projecten waar dat heel moeilijk is, waar mensen zich enorm inzetten door er een culturele functie aan te geven, maar waar dat niet genoeg oplevert om het onderhoud te kunnen betalen. Nu al helemaal niet met corona. Zo’n stichting laten wij niet failliet gaan, maar we lossen het op, wat mogelijk is omdat er ook projecten zijn die wel goed lopen. We gaan bijvoorbeeld niet over tot verkoop van een kerk als woonruimte zolang dat financieel niet hoeft, want dat doet geen recht aan de inspanningen van de vrijwilligers en onttrekt bovendien een monument aan de maatschappij. ‘Ik zie de bundeling van krachten als dé basis van de Erfgoed Deal. Met samenwerken kom je veel verder dan als iedereen in zijn eigen vakje blijft. We kijken bij elk project: welk probleem kunnen we hier oplossen? De ene keer is dat: een gemeente zoekt ruimte voor een theater. Een andere keer is het: er zijn zonnepanelen nodig op een dak omdat een gebiedsontwikkelingsproject behoefte heeft aan energie. In de loop van de tijd verschuiven daarbij de accenten. Waar tien jaar geleden alles draaide om Richard Florida en creatieve economie, heeft nu iedereen het over duurzaamheid.’

Tirzah Schnater is redacteur bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

Boswachter Joris Hellevoort voor de historische eikenlaan op buitenplaats Hoog Beek en Royen in Zeist. | Foto Tirzah Schnater

Boswachter Joris Hellevoort

‘Door de droogte gingen hier oude eiken dood’

Joris Hellevoort is boswachter bij het Utrechts Landschap en heeft zich gespecialiseerd in landgoederen en buitenplaatsen. Zijn werkgebied – van Loenersloot bij Amsterdam tot Renswoude aan de grens met Gelderland – bestrijkt zo’n 1750 hectare. Op landgoed Hoog Beek en Royen in Zeist zorgt hij voor een van de oudste eikenlanen in Nederland, waarvan de bomen door droogte bedreigd worden.

Vanwaar je belangstelling voor landgoederen en buitenplaatsen?

‘Natuur en cultuur hebben lang tegenover elkaar gestaan. Sinds een aantal jaren vinden ze elkaar beter. Op een landgoed of buitenplaats komen ze ideaal samen. Dat geeft mij de mogelijkheid mensen te leren hoe de gecultiveerde natuur bewaard kan blijven. Een voorbeeld. Vooreen werd het gazon strak gemaaid. Mensen zagen graag een groen tapijtje. Maar wist je dat dit vroeger lang niet altijd gebruikelijk was? Het is veel beter het gras hoger te houden. Er leeft ontzettend veel in. Bovendien beperk je de CO₂-uitstoot van de grasmaaier door minder te maaien. Ik heb het maaibeleid daarom op een paar essentiële stukjes na aangepast.’

Wat kenmerkt het werken op een landgoed of buitenplaats nog meer?

‘De zorg voor monumentale bomen en lanen. Daarom heb ik een speciale training gevolgd over extreem oude bomen. In die veterane bomen leven bijzondere schimmels en er komen dieren op af die je bij jonge bomen niet vindt. Ze bezitten een uniek microklimaat en verdienen het om gepamperd te worden. Sommige van de eiken in de historische eikenlaan van Hoog Beek en Rooyen zijn wel 250 jaar, mogelijk ouder. Het is bijzonder om te zien hoe ze omgaan met verandering en ouder worden. Op veel van de bomen zie je bijvoorbeeld waterlot, dat zijn nieuwe takken onderop de stam, sprout noemen we dat ook wel. Dit laat zien dat ze een grote regeneratiekracht hebben, want hierdoor kunnen ze, indien nodig, de bovenste kroon laten afsterven. We begeleiden ze in die veterane fase, en verzorgen daarmee ook het historische beeld van de laan.’

Wat betekent klimaatverandering in jouw werk?

‘Het grootste probleem zijn de droogte en de lage grondwaterstand. In 2018 hadden we de droogste zomer sinds

1976. Toen de vijvers hier droog begonnen te staan en er twee eiken in de laan doodgingen, moest er iets gebeuren. Er is onder andere onderzoek gedaan naar de spreng die van het Zeisterbos via landgoed Pavia en Hoog Beek en Royen naar Slot Zeist loopt. (Een spreng is een door mensen gegraven of verlegde beek die grondwater aan de oppervlakte brengt, red). Nu kijken we met specialisten hoe we toch water kunnen vasthouden. Een simpele oplossing is om het regenwater van het landhuis en de omliggende gebouwen niet meteen het riool in te laten lopen, maar het af te koppelen en het naar het terrein te leiden. Verder hebben de bomen in de eikenlaan een speciale behandeling gekregen. Bij elke boom zijn tien kokers ingegraven gevuld met verrijkte grond en mestkorrels. Tien oases als het ware. En in de herfst blazen we het blad met de hand, zodat de grond bij de bomen zelf bedekt blijft. Tegelijk wordt de verharde grond van het wandelgedeelte losgemaakt zodat hij meer water op kan nemen. Je bent er dan nog lang niet, maar het is een begin.’

Wat merk je van de coronacrisis?

‘Er komen veel meer mensen. Dat heeft verschillende gevolgen. We hebben meer last van rotzooi en vandalisme. Maar ik zie nu ook mensen in de natuur die anders waren gaan winkelen of op het terras gaan zitten. Ik hoop dat ik hen kan meenemen in hoe belangrijk natuurbehoud is.’

Hoe kijk je naar de toekomst?

‘Ik zie twee grote crises: het klimaat en de biodiversiteit. Voor beide moeten we ons aanpassen, meer terug naar hoe het vroeger was: diverser beplanten, minder machines gebruiken, werken met aandacht. Ik ben niet optimistisch over het geheel, maar ik voel me wel verantwoordelijk voor het kleine stukje aarde waarop ik invloed kan uitoefenen en dat ik in leven kan houden in de tijd dat ik hier ben. Als iedereen dat nou eens voor zijn of haar stukje zou doen.’

Geen verplicht nummertje

Participatie. In de Omgevingswet wordt dat straks verplicht. Participatie is een breed begrip, met ontelbaar veel methoden en instrumenten, afhankelijk van doel, doelgroep, opgaven en grootte van het gebied. Er is een participatieladder en een participatiekompas die inzicht en richting geven bij het grote aantal mogelijkheden – zoals landschapsbiografieën, gebiedspaspoorten, vrijwillige monumentenlijsten, schouwgroepen, erfgoedplatforms, proeftuinen, ontwerpstudio's, schetsschuiten en rollenspellen. De een kiest voor een kort participatietraject om verwachtingen en resultaten realistisch te houden, de ander juist voor een continu proces van betrokkenheid.

Voor mij is participatie meer dan een verplicht nummertje. Ik zie het als een kans om inzichten en ervaringen met elkaar te delen, om bevindingen te toetsen en te verfijnen en om gezamenlijk te ontwerpen aan de toekomst van ons erfgoed en ons landschap. Afgelopen zomer was ik in het Valkenburgse Geuldal. Voor de gemeente deed ik landschapsonderzoek: van mergelstenen kastelen tot wederopbouw wijken. Daarbij bestudeerde ik de sociaal-maatschappelijke betekenis van erfgoed en landschap in het verleden: als we het landschap als een boek kunnen lezen, wie waren dan de auteurs? Vaak ging ik in gesprek met Valkenburgers, die fotoalbums van hun voorouders toonden en over lokale tradities vertelden. Een onmisbare aanvulling op het onderzoek.

De gemeente had ook twee antropologen ingehuurd voor een bijzonder participatie proces. De hele zomer lang woonden Marlies en Remy van Dear Hunter midden in de stad in een tot tiny house omgetoverde zeecontainer. Valkenburgers, toeristen, wielrenners – allemaal kwamen ze een praatje maken. Vaak maakten ze samen een wandeling naar een specifieke plek. En iedereen had wel een mening, wens, gevoel dat ze wilden delen. Juist door zelf een lange tijd op de plek aanwezig te zijn en zo veel mensen te spreken, konden de lokale opgaven, knelpunten en wensen uit de gemeenschap nauwkeurig in kaart worden gebracht. Participatie bleek dus zowel bij het historische onderzoek als de visievorming cruciaal.

De meerwaarde van participatie is, in mijn ervaring, zelfs nog groter. Het is een kans om een netwerk van vertrouwen te creëren. Met wederzijds begrip en respect. Zelf heb ik dat mogen ervaren in de samenwerking met erfgoedeigenaren, overheden, ondernemers, natuurclubs en historische kringen in de landgoederenzone Gelders Arcadië. Toen we in 2007 begonnen stond 'participatie' nog niet op de to-dolijst. Na alle werkateliers, keukentafelgesprekken, theateroptredens en zelfs een heuse *grand tour* besef ik hoe belangrijk het is geweest om zo veel verschillende vormen van participatie op korte termijn te combineren met een langdurige samenwerking: wat willen wij samen voor dit gebied bereiken?

Erfgoed en participatie zijn leidend bij mijn nieuwe aanstelling als buitengewoon Associate Professor. Net zoals ons erfgoed altijd in transitie is geweest en zal zijn, zo zal de samenwerking tussen overheden, eigenaren en alle andere betrokkenen essentieel blijven. Niet omdat participatie verplicht is, maar omdat we samenwerking willen. Omdat wij nu de auteurs van het landschap zijn.

Elyze Storms-Smeets is historisch geograaf en als senior onderzoeker en adviseur werkzaam bij het Gelders Genootschap en bij Wageningen University & Research als buitengewoon Associate Professor. De leerstoel Cultureel erfgoed en participatieve ruimtelijke ontwikkeling is een initiatief van de gemeente Westerveld en wordt financieel ondersteund vanuit de Erfgoed Deal.

Elyze Storms-Smeets te midden van bestuurders en erfgoedeigenaren uit de landgoederenzone Gelders Arcadië in stadspark Arboretum Belmonte in Wageningen met uitzicht over de Nederrijn en de Betuwe. | Foto E. Zijlstra

De Erfgoed Deal

Financiering voor projecten waarbij ruimtelijke opgaven en erfgoed samenkomen

Nederland verandert. Door klimaatverandering regent het vaker en harder, terwijl we ook meer last hebben van droogte. Onze fossiele energiebronnen raken uitgeput. Veel steden groeien hard, maar er zijn ook gebieden waar de bevolking wegtrekt en de leegstand toeneemt. Door deze veranderingen staan wij voor nieuwe ruimtelijke opgaven.

Ruimtelijke opgaven

ERFGOEDDEAL

ERFGOEDDEAL

2020 - 2022

In deze turbulente tijden biedt cultureel erfgoed houvast. Het verleden biedt inspiratie voor de urgente opgaven waarvoor we staan. Met goed doordachte ontwerpprojecten geven we historische waarden een plek in de toekomst.

De Erfgoed Deal is een partnerspraak tussen dertien maatschappelijke organisaties en overheden. De Erfgoed Deal draagt financieel bij aan aansprekende voorbeelden en initiatieven waar ruimtelijke opgaven en erfgoed samenkomen. De stuurgroep Erfgoed Deal besluit twee keer per jaar welke projecten aan het portfolio van de Erfgoed Deal worden toegevoegd.

Klimaatadaptatie

Energietransitie en verduurzaming

Stedelijke groei & krimp

ERFGOEDDEAL

Het programmabureau Erfgoed Deal werkt samen met gemeenten, provincies en partners om projecten en samenwerkingen tot stand te brengen. Projecten die voorbeelden zijn waar erfgoed en de ruimtelijke opgaven elkaar versterken, zoals herstel van het Hoornwerk aan de Grebbedijk in Rhenen of het vergroten van draagvlak voor wederopbouw wijken. Deze projecten zetten we in de etalage door middel van een podcast, een magazine, opleidingen, onderzoek, samenwerkingen, cursussen en webinars. Zo leren we elke dag van elkaar.

Project indienen

Tot en met 2022 kunnen projecten worden ingediend, telkens in januari en september. Lees hoe dit in zijn werk gaat op onze website www.erfgoeddeal.nl of neem contact op met het programmabureau Erfgoed Deal via erfgoeddeal@cultureelerfgoed.nl

Dit is een uitgave van

Programmabureau Erfgoed Deal

ERF
GOED
DEAL